

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2025, 27: 419-471

Namazdaki Kıraat Hatalarının Umûmü'l-Belvâ Oluşu

Hasan ŞAHİN

Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

İslam Hukuku Anabilim Dalı

Associate Professor, Sinop University, Faculty of Theology,

Department of Islamic Law

Sinop / Türkiye

hsahin@sinop.edu.tr

orcid.org/ 0000-0002-7585-994X

İsmail IŞIK

Öğr. Gör., Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Kur'an-ı Kerimi Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı

Lecturer See, Sinop University, Faculty of Theology,

Department of Reading and Recitation of the Holy Quran

Sinop / Türkiye

i.isik@sinop.edu.tr

orcid.org/0009-0004-6098-0837

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 1 Temmuz / July 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 8 Kasım / November 2025

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 27 **Sayfa /Page:** 419-471

Atıf / Cite as: Şahin, Hasan – Işık, İsmail. “Namazdaki Kıraat Hatalarının Umûmü'l-Belvâ Oluşu [Recitation (Qir ā'ah) Errors in Prayers as Umūmu'l-Balwā]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 27 (December 2025): 419-471.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1731493>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Recitation (Qir ā'ah) Errors in Prayers as Umūmu'l-Balwā

Abstract

This study examines the concept of *umūmu'l-balwā*, which means a widespread difficulty or necessity in Islamic jurisprudence, in terms of recitation errors frequently encountered in prayer. Intentional mistakes and situations originating from personal negligence, frivolity and laxity cannot be evaluated within the framework of *umūmu'l-balwā*. Recitation in prayer means reading a section of the Quran correctly and is one of the obligatory pillars of prayer. However, various errors can be made in recitation due to lack of knowledge and skills, as well as different languages, dialects and accents. Some of these errors are due to lack of knowledge, while others occur due to difficulties in derivation and adjective. In the article, these errors are classified under two main headings as *lahn-i jalī* (clear and meaning-impairing errors) and *lahn-i khafī* (minor errors related to pronunciation). *Lahn-i jalī* are serious errors that affect both the wording and the meaning and can invalidate the prayer. Changing a letter with another letter, or errors in movement or silence fall into this scope. On the other hand, *lahn-i khafī* generally covers minor errors made in pronunciation and most of the time does not harm the validity of the prayer. In major errors that can invalidate the prayer, the person's knowledge and effort in *tajwīd* are decisive. For people who do not know the rules of *tajwīd* and do not have the opportunity to learn them, these errors can be evaluated within the scope of *umūmu'l-balwā* and can be excused. However, similar errors of scholars, teachers or competent people who are knowledgeable about the subject cannot be evaluated in the same way. This study examines in detail the difficulties in pronouncing the letter *Ḍād* (ض) in particular, with particular emphasis on reading errors. This pronunciation problem has attracted the attention of recitation scholars and linguists throughout history, and many classical works have discussed whether or not mispronouncing this letter is excusable. The article analyzes in detail how the pronunciation of this letter is distorted, what kinds of common errors occur in different Islamic geographies, and even the names of some incorrect pronunciation forms (such as *ḍād-ı da'ife*). Recitation errors that create difficulties at a social level allow for certain permissions. However, these permissions should be limited to legitimate reasons only. The prevalence of openly forbidden acts in society due to people's own negligence or misuse of will does not grant them permission; and the neglect of recitation rules that can be learned cannot be included within the scope of general *balwā*. In conclusion, this article addresses an issue of great importance in terms of the validity of worship at a point where both recitation and *fiqh* intersect, and aims to

fill an important gap in the field by providing an in-depth analysis, especially on the letter Ḍād. The findings of the study can be summarized as follows: Errors in recitation during prayer constitute a shared area of concern at the intersection of qirā'āt and Islamic jurisprudence (fiqh). The principle of umūmu'l-balwā in Islamic law provides a framework of leniency and accommodation in cases of recitational difficulty. The letter Ḍād (ض) serves as a particular example through which broader rulings have been derived, given the frequent confusion between Ḍād and other phonetically similar letters. It has been concluded that such widespread and unavoidable pronunciation errors, observed among the majority of worshippers, do not compromise the validity of the prayer. Furthermore, the study highlights the distinction between the learned and the laypeople in matters of recitational errors, emphasizing that while some mistakes stem from shared linguistic challenges, others arise from lack of attention or insufficient knowledge.

Keywords: Islamic law, Qira'at, Lahn, Umūmu'l-balwā, Zallatu'l-Qari, Disposition.

Namazdaki Kıraat Hatalarının Umūmü'l-Belwâ Oluşu

Öz

Bu çalışma, İslam fıkında yaygın meşakkat veya zarûret anlamına gelen *umūmü'l-belwâ* kuralını, namaz ibadetinde sıkça karşılaşılan kıraat hataları özelinde ele almaktadır. Kasıtlı hata, kişisel ihmal, ciddiyetsizlik ve gevşeklik gibi su-i ihtiyar kaynaklı durumlar, umūmü'l-belwâ çerçevesinde değerlendirilemez. Namazda kıraat, Kur'an'dan bir bölümün doğru şekilde okunması anlamına gelir ve bu husus namazın rükünlerinden birisidir. Ancak bilgi eksikliği ve beceri farkı yanında farklı dil, lehçe ve ağız yapıları sebebiyle kıraatte çeşitli hatalar yapılabilmektedir. Bu hataların bir kısmı bilgi eksikliğinden kaynaklansa da bir kısmı mahreç ve sıfat zorlukları nedeniyle oluşur. Makalede bu hatalar *lahn-i celî* (açık/manayı bozan hatalar) ve *lahn-i hafî*, (kapalı/manayı bozmayan telaffuza dair küçük hatalar) olarak iki ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Lahn-i celî, hem lafzı hem de anlamı etkileyen ve namazı geçersiz kılabilen ciddi hatalardır. Bir harfin başka bir harf ile değiştirilmesi, hareke veya sükûn hataları bu kapsama girer. Buna karşın lahn-i hafî, genellikle telaffuzda yapılan küçük kusurları kapsar ve çoğu zaman namazın sıhhatine zarar vermez. Namazı bozabilen büyük hatalarda kişinin tecvid bilgisi ve gayreti belirleyici olmaktadır. Tecvid kurallarını bilmeyen ve öğrenme imkânı da bulunmayan halk için bu hatalar umūmü'l-belwâ kapsamında değerlendirilip mazur görülebilir. Fakat konuya vakıf âlimlerin, hocaların veya ehil kimselerin benzer hataları aynı şekilde değerlendirilemez. Bu

çalışma, okuyuş hataları özelinde özellikle dâd (ض) harfinin telaffuzundaki zorlukları detaylı biçimde ele almaktadır. Bu telaffuz sorunu tarih boyunca kıraat âlimlerinin ve dil bilginlerinin dikkatini çekmiş, pek çok klasik eserde bu harfin yanlış okunmasının namazın sıhhati engel olup olmayacağı tartışılmıştır. Makalede, bu harfin telaffuzunun nasıl bozulduğu, farklı İslam coğrafyalarında ne tür yaygın hataların olduğu, hatta bazı hatalı telaffuz biçimlerinin adlandırıldığı (örneğin dâd-ı daife) ayrıntılı şekilde analiz edilmiştir. Toplumsal düzeyde zorluk oluşturan kıraat hataları, bazı ruhsatlara imkân vermektedir. Ancak bu ruhsatlar sadece meşru gerekçelerle sınırlı tutulmalıdır. İnsanların kendi ihmali veya su-i ihtiyarı sebebiyle açık haram fiillerin toplumda yaygın olması, onlara ruhsat tanımadığı gibi; öğrenilmesi mümkün olan kıraat kurallarının ihmal edilmesi de umûmü'l-belvâ kapsamına alınamaz. Sonuç olarak bu makale hem kıraat hem de fıkıh ilminin kesiştiği bir noktada, ibadetlerin sıhhati açısından büyük öneme sahip bir meseleyi ele almakta ve özellikle dâd (ض) harfi üzerinden derinlikli bir analiz sunarak alandaki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Makalede elde edilen bulgular ise şunlardır; namazdaki okuyuş hataları kıraat ve fıkıh ilminin kesişimde ortak bir konudur. Fıkıhtaki Umûmü'l-Belvâ ilkesi, kıraat hataları bakımından bazı kolaylıklar sağlamaktadır. Dâd (ض) harfindeki okuyuş hataları özel bir örnek teşkil ettiği için genel hükümlere bu harf ile karıştırıldığı harfler üzerinden ulaşılmaya çalışılmış ve bunun gibi okuyuşunda zorluk bulunan, toplumun çoğunluğunda gözlenen hataların ibadetin geçerliliğini etkilemeyeceği kanaatine varılmıştır. Ayrıca okuyuş hataları bakımından ilim ehli ile avam arasındaki farka dikkat çekilerek bazı hataların ortak bir sorun olduğu ancak bazılarının ise dikkat veya bilgi eksikliğinden kaynaklandığı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Kıraat, Lahn, Umûmü'l-Belvâ, Zelletü'l-kârî, Ruhsat.

Giriş

Namaz bir Müslümanın en temel ibadetlerindendir. Bu ibadetin temel rükünlerinden biri olan kıraat, Müslümanın Kur'ân'dan bir bölüm okumasını ifade eder ve doğrudan ibadetin geçerliliğini etkileyen bir unsur olarak değerlendirilir. Ancak, Müslümanlar arasında bilgi seviyesi, dil yapısı, mahreç zorlukları ve benzeri nedenlerle kıraatın tecvîd kurallarına uygun biçimde yapılması mümkün olmayabilir.

Namazda yapılan kıraat hataları, zamanla fıkıh ve kıraat ilimlerinin kesişiminde önemli bir mesele hâline gelmiştir. Özellikle bazı harflerin

mahreçleri ve sıfatlarının doğru telaffuz edilememesi, bireysel çaba ile düzeltilemeyen yaygın hatalara dönüşebilmekte, bu durum ise ibadetlerin geçerliliği konusunda fikhî kaygılara neden olmaktadır. İşte bu noktada fıkıhta “umūmu'l-belvâ” olarak adlandırılan, geniş toplumsal meşakkat veya zaruret hâli devreye girmektedir. Fakihlerin yer yer örf, istihsan ve zaruret ilkeleriyle ilişkilendirdiği bu kavram, toplumun geneline yayılan zorluklar sebebiyle bazı hükümlerin yumuşatılmasını mümkün kılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, namazda yapılan kıraat hatalarının hangilerinin umūmu'l-belvâ kapsamında değerlendirilebileceğini fikhî deliller ve kıraat kuralları ışığında analiz etmektir. Özellikle dâd (ض) harfinin telaffuzundaki yaygın zorluk ve karışıklıklar üzerinden mesele değerlendirilerek hem klasik fıkıh kitaplarında hem de çağdaş akademik çalışmalarda bu konunun nasıl ele alındığı ortaya konulmaktadır. Çalışmada yöntem olarak literatür taramasına dayalı teorik bir yaklaşım benimsenmiş; fıkıh usûlü, kıraat ve tecvid kaynakları incelenerek hüküm çıkarma ve ruhsat verme bağlamında çözüm önerileri geliştirilmiştir.

Son dönemlerde Kıraat ilmine özellikle de okuyucu hatalarına değinen bazı lisansüstü çalışmalar ve makaleler kaleme alınmıştır. Bunlardan tespit edebildiklerimizden 2012 yılında Ömer Kara'nın *Kur'an Fonetiği Tilâvet Sanatı* isimli kitabı, 2015 yılında Cemil Küçük'ün *Kıraat İlminde Dâd Harfi*, 2023 yılında Sinan Özdemir'in *Çağdaş Dönemde Kur'an Fonetiği Çalışmaları “Gânim Kaddûrî El-Hamed Örneği* isimli doktora tezleri ile 2024 yılında doktora tezinden üretilen İdris Yiğit'in *Temel Meseleleriyle Kıraat ve Tecvid İlminde Lahn Olgusu* adlı kitabı sayılabilir. Makale çalışması boyutunda ise 2005 yılında Yaşar Kurt'un “Fatıha Suresi ve Kıraatı”, 2011 yılında Remzi Ateşyürek'in “Kur'an Tilavetinde Yaygın Hatalar: (Sâd, Dâd, Tâ ve Zâ Örneği)”, 2018 yılında Yaşar Akaslan'ın “Türkiye’de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi”¹ ve 2024 yılında Osman Bostan'ın “Kıraat İlminde Râ (ر) Harfi: Son Dönem Osmanlı Kurrâlarından Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe Meclisi Âzası Bursalı Süleyman Vehbi Efendi'nin Risâle-i Râiyye Adlı Eseri

¹ Yaşar Akaslan, “Türkiye’de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 1081-1107.

Özelinde Bir İnceleme"² isimli çalışmaları zikredilebilir. Bunlara ilave olarak tecvid, tashihi huruf ve Kur'an'ı güzel okumaya yönelik yazılan birçok kitabın mevcut olduğu malumdur.

Bu yönüyle makale, kıraat hataları ile ibadetin geçerliliği arasındaki ilişkiyi sadece teknik değil aynı zamanda fikhî ve toplumsal boyutlarıyla da değerlendirmektedir. Ayrıca farklı coğrafyalarda dâd harfi başta olmak üzere telaffuz sorunlarının tarihî arka planı da dikkate alınarak, bu alandaki akademik boşluğun giderilmesine katkı sunması hedeflenmektedir.

1. Namaz Kıraatı ve İlgili Çalışmalar

Sözlükte okumak anlamına gelen kıraat, fıkıh terimi olarak namazda kişinin yeterli miktarda Kur'an'dan okuması anlamına gelir.³ “Artık Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyunuz.”⁴ âyeti ve Hz. Peygamber'in kıraatsız namazın geçersiz olacağı⁵ yönündeki hadisleri kıraatın, namazın bir rüknü/farzu olmasını gerekli kılmıştır. Namaz ile kullanıldığında kıraat kelimesi, içerdiği fikhî mana ile tilâvet kelimesinden ayrılmaktadır. Zira namazda Kur'an okumak için tilâvet değil kıraat terimi tercih edilirken, namaz dışında Kur'an okumak için tilâvet veya kıraat kavramı kullanılabilir. Ayrıca tilâvet, okumak dışında takip gibi anlamlara da geldiği için kıraat ile eş anlamlı değildir.⁶ Kıraat hataları denildiğinde na-

² Osman Bostan, “Kıraat İlminde Râ (ر) Harfi: Son Dönem Osmanlı Kurrâlarından Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe Meclisi Âzası Bursalı Süleyman Vehbi Efendi'nin Risâle-i Râiyye Adlı Eseri Özelinde Bir İnceleme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (Aralık 2024), 592-618.

³ Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 1/128; Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Kasım 2025); Şevket Pekdemir, “Namaz”, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, ed. Osman Şahin (İstanbul: Ensar Yayınları, 2024), 88.

⁴ Komisyon, *Kur'an Yolu Meâli*, haz. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), el-Müzzemmil 73/20.

⁵ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), “Salat” 42; Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Salat” 132, 167.

⁶ Abdurrahman Çetin, “Tilâvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Kasım 2025); Birişik, “Kıraat”; Latifshah Madatov, *Kur'an'da Kıraat, Tilâvet ve Tertil Kavramları* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans

mazda Kur'ân okuyan kişinin okuyuş hataları ilk akla gelir. Bu husus fıkhıta zelletü'l-kârî yani okuyucu hataları başlığında ele alınır.⁷ Bu okuyuş hataları fâhiş yani belirgin ve manayı bozacak şekilde olursa namazı fâsit kılacağı için ibadetin sıhhati açısından kişinin okuyuşunu belli kurallara göre yapması gerekir. Tecvid denilen bu kuralların kıraat ve dil âlimlerince belirlenerek geçmişten günümüze öğretilmesi söz konusudur. Ancak tecvidin tüm kurallarına her bireyin tam anlamıyla riâyet etmesi beklenemez. Bu kuralların zaruri olan kısımları olduğu gibi zorunlu olmayan ancak okuyuşu güzel kılan kısımları da vardır. Nitekim bu ayrımı ifade etmek üzere okuyucu hataları fâhiş hatalar ve hafif hatalar olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.⁸

İslâm hukukunda ibadetler konusunda zorluk değil kolaylık ilkesi esastır. Meşakkati gideren ve ibadetlerde kolaylık ilkesini sağlayan bir yöntem olan umûmü'l-belvâ müstakil bir şer'î delil olarak fakihler tarafından ele alınmamış, diğer delillerin içerisinde işlenmiştir. Hatta bazen başvurulmuş bu yöntemin adı da zikredilmemiştir. Fakat bu durum onun kulanılmadığı anlamına gelmemektedir. İslâm hukukunda daha çok zaruret ve ihtiyaç ilkeleri ile ilişkili ele alınan umûmü'l-belvâ, aslında örf, istihsan ve zerâi' gibi şer'î delillerle de ilişkilidir.⁹ Namaz kıraatındaki hataların umûmü'l-belvâ oluşu ise üzerinde daha dikkatle durulması gereken hususlardandır. Zira her gün beş kez Müslümanlar namazlarında kıraat etmekte belki de farkında olmadan veya güç yetiremediğinden okuyuş hataları yapmaktadır. Bu hatalarda ilmi seviye, konuşulan dil, ağız yapısı hatta coğrafyanın da etkisi olduğu açıktır. Bu çalışmada hangi tür hataların umûmü'l-belvâ olduğunu tespit ederek ruhsata sebebiyet vermesi konusu üzerinde durulacaktır. Mesela tespit edebildiğimiz kadarıyla insanların genel olarak hatalı olarak telaffuz ettikleri harfler birkaç tane olup

Tezi, 2015), 16; Yusuf Ziya Kurtuluş, *Kıraat Tilâvet Tertil (Kıraat ve Tefsir İlmi Bağlamında)*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2024, 99-116.

⁷ Muhammed Emin İbn Âbidin, *Raddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l muhtâr şerhi tenvîri'l-ebşâr* (Mısır: Mustafa el-Bâbi Halebî, 1966), 1/630; Menderes Gürkan, "Zelletü'l-Kârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Temmuz 2024).

⁸ Bu hususun detayı için bk. İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 234, 235.

⁹ Bk. İbn Âbidin, *Raddü'l-Muhtâr*, 1/633, 2/618; Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003), 234; Mustafa Baktır, *İslam Hukukunda Zaruret Hali* (Ankara: Akçağ Yayınları, ts.), 191.

bunlar mahreç, sıfat veya ses benzerliği bulunan harflerdir. Bu çalışmada en çok hatalı okuyuşun görüldüğü başta dâd (ض) harfi olmak üzere tâ (ط), dâl (د), tê (ت); zâ (ظ), zel (ذ), sê (ث); sâd (ص), sîn (س), zêy (ز) harfleri üzerinde yoğunlaşıp diğer harflere veya okuyuş hatalarına ilişkin de bir genel kural oluşturma yoluna gidilecek olup tüm harfler ve ince detaydaki hatalar makalemizin sınırlarını aşacağı için tek tek ele alınmayacaktır.

2. İslâm Hukukunda Umûmü'l-Belvâ

Bu bölümde “umûmü'l-belvâ kavramının tanımı, çeşitleri, ilgili olduğu usûl kavramları ve ruhsata sebep olup olmaması yönüyle Umûmü'l-Belvâ konusu ele alınacaktır.

2.1. Umûmü'l-Belvâ'nın Tanımı

Belvâ sözlükte musibet, zahmet, ıstırap, meşakkat, güçlük, tecrübe demektir. Umûm ise bütün, herkes, halk anlamlarına gelir. Buna göre umûmü'l-belvâ herkesi kapsayan meşakkat ve güçlük demektir.¹⁰ Terim olarak umûmü'l-belvâ, kaçınılması güç durumlar sebebiyle zaruretten veya şiddetli ihtiyacın meydana geldiği bir mesele hakkında ruhsata dayalı hususi hüküm vermek¹¹ şeklinde tanımlanabilir. Bakara Sûresinde “Allah sizin için kolaylık ister, zorluk değil.”¹² meâlindeki âyetle Müslümanlara güç yetiremedikleri konularda kolaylık sağlandığı ifade edilir. Hz. Peygamber'in “İslâm'da kolaylığa” işaret eden hadisleri¹³ de bu hususu destekler mahiyettedir.¹⁴ İslâm Hukukunda “yaygın zarûret”¹⁵ olarak da ifade edilen umûmü'l-belvâ, Müslümanların aynı hataya yaygın olarak düştüğünde gündeme gelen bir husustur. Umûmü'l-belvâ yöntemi, umumi hü-

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/84; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 587.

¹¹ Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, thk. Muhammed Adnan Derviş (Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, ts.), 1/49; İbn Âbidin, *Raddü'l-Muhtâr*, 1/326; Zeydân, *el-Vecîz*, 234; Baktır, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, 136.

¹² el-Bakara 2/185.

¹³ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Boğa (Dîmeşk: Dâru İbn Kesîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), “İlim” 11.

¹⁴ Adnan Muhammed Cuma, *Ref'ü'ül-haraci fi's-şeriatil-İslamiyyeti* (Dîmeşk: Dâru'l-İmami'l-Buhari, 1979), 29-31.

¹⁵ Osman Şahin, “İstihsan Yönteminin Aklî Gerekçeleri ve Bazı Uygulama Şekilleri”, *Din-bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (Şubat 2008), 52.

kümden, toplum menfaatini gözetmek ya da halkı meşakkatten kurtarmak için hususi bir hüküm istisna etmek¹⁶ şeklinde de özetlenebilir. Umûmü'l-belvâ zaruret, ihtiyaç, örf, istihsan ve zerâi' gibi ilkeler ile ilişkilidir. Örneğin alışverişte, ürün hasadında ve sosyal alandaki birçok hususta yerleşik kurallar yerine örfün dikkate alınması,¹⁷ ibadet ahkâmında mesela hacda muhâzât-ı nisâ'ya¹⁸ riâyetin mümkün olmaması sebebiyle bu hususta kolaylığa gidilmesi örnek olarak verilebilir.¹⁹ Yine namaz ibadetinde kıraat hatalarının umûmü'l-belvâ oluşu da meşakkatin kaldırılmasına,²⁰ dolayısıyla insanların ibadetten çekinmeleri yerine kolaylık yönünün öne çıkarılmasına hizmet ettiğini söylemek mümkündür.²¹ Zamana ve mekana göre Müslümanları çoğunluk olarak sıkıntıya düşürebilecek durumların değişkenlik gösterebileceği varsayıldığında umûmü'l-belvânın dinamik bir kural olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Umûmü'l-Belvâ'nın Çeşitleri

Umûmü'l-belvâ, dinin genel ölçülerine²² zıt olamayacağı gibi hakında doğrudan nass bulunan kesin ve açık hükümlere²³ de muhalif olmaz. Bu açıdan umûmü'l-belvâyı ruhsata sebep olan ve olmayan şeklinde iki kısma ayırmak gerekir.²⁴

¹⁶ Baktır, *İslam Hukukunda Zaruret Hali*, 191.

¹⁷ "Âdet muhakkemdir" bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâmî Adliye* (İstanbul: Matbaai Osmaniye, 1300), 36; "Örf ile tayin nass ile tayin gibidir", *Mecelle*, 45.

¹⁸ Muhâzât-ı nisâ; cemaatle namaz kılarken arada bir engel olmaksızın kadınların erkeklerle yan yan bulunmasıdır. Bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 393.

¹⁹ Abdulgâni el-Güneyî el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 1/191; Halil İbrahim Acar, "Muhâzât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024); Pekdemir, "Namaz", 111.

²⁰ "Meşakkat doğurduğu için hükümlerin hafifletilmesine sebep olan haller yolculuk, hastalık, zorlama (ikrah), unutmama, bilmeme, zorluk ve umûmü'l-belvâ, ehliyetlilik ve ehliyet noksanlığı olmak üzere yedi ana başlık altında toplanmıştır." Bk. Şükrü Özen, "Meşakkat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024).

²¹ Buhârî, "İman" 29.

²² Bu ilkeler bağlamında bk. "Ağzımıza geldiği gibi yalan yanlış konuşarak, "Bu helâldir, bu haramdır" demeyin; çünkü Allah hakkında aslı olmayan şey söylemiş olursunuz; Allah hakkında asılsız söz söyleyenler de kesinlikle iflah olmazlar." en-Nahl 16/116.

²³ Örnek olarak bk. "Zinaya yaklaşmayın! Çünkü o hayâsızlıktır, çok kötü bir yoldur." el-İsrâ 17/32.

²⁴ Umûmî belvâyı usul ve furu açısından iki ayrı başlıkta ele alan müelliflerimiz bulunsa da bu makalede umûmî belvânın teorik yönünden çok uygulama açısından bir tespiti yapıldığı için ruhsata sebep olup olmaması açısından ele alınması uygun görülmüştür.

2.2.1. Ruhsata Sebep Olan Umûmü'l-Belvâ

Umûmü'l-belvâ insanların çoğunlukla sıkıntıya düştükleri veya meşakkat çektikleri konularda ruhsata sebep olabilir. Örneğin, necaset bulunan kuyunun belli miktarda su çekilerek temizlenmesi, yerden elbiseye sıçrayan çamurun necis sayılmaması ve ibadete engel teşkil etmemesi gibi hususlar²⁵ bu kısma girmektedir. Bu ve benzeri örneklerde insanların su-i ihtiyarları yoktur. Çünkü bu zorluklardan kaçınmak insan için mümkün değildir. “Meşakkat teysîri celbeder.”²⁶ “Bir iş dâyk (zorluk) oldukça müttesi’ olur.”²⁷ gibi kolaylaştırmaya işaret eden genel kurallar da esasen umûmü'l-belvâya dayanan zaruret prensipleridir.²⁸

Namazdaki kıraat hatalarını da benzer şekilde değerlendirmek mümkündür. Daha sonra detaylı değinileceği üzere mahreç yakınlığı ve benzerliği olan harflerin birbirinin yerine okunması umûmü'l-belvâ kapsamında ruhsata sebep sayılarak namazın bozulmayacağına hükmedilmiştir.²⁹

Kıraat ilminde ruhsata sebep sayılan umûmü'l-belvâyı uygulama ve ilmî yönden olmak üzere ikiye ayırmak gerekir. İlmi yönden umûmü'l-belvâ halk için geçerli olabilecek bir ruhsat oluştururken ilim ehli için bu geçerli olmayacaktır. Zira ilim ehlinin harflerin mahreç ve sıfatlarını bilmemesi bir mazeret değildir. Ancak uygulama açısından halk ile âlimin durumu benzerlik arz eder. Şöyle ki halk bilmediği için harfi yanlış telaffuz ettiğinde hatalı uygulaması mazeret sayılacağı gibi âlimin harfi telaffuz etme çabasına rağmen güç yetiremediği için hatalı telaffuz etmesi de mazeret oluşturarak umûmü'l-belvâ kapsamında ruhsata sebep sayılacaktır. Nitekim dâd (ض) harfinin mahrecinin zor olması hem halk hem de ulema için umûmü'l-belvâ kabul edilmiş, bu hususta fakihlerimiz bir ayırım gözetmemişlerdir. Mesela Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), mahreçlerinin birbirine çok benzemesi ve yakınlığı sebebiyle dâd (ض) harfinin zâ (ظ) gibi okunmasının namazı bozmayacağını belirtmiş ve bu hususta

²⁵ Zeydân, *el-Vecîz*, 234; Salim Ögüt, “Tahâret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024).

²⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle*, 25.

²⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle*, 25.

²⁸ Bk. Zeynüddîn İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 1/64, 72.

²⁹ İbn Âbidin, *Raddü'l-Muhtâr*, 1/633.

avâm veya havas şeklinde bir ayrıma gitmemiştir.³⁰ Yine Ömer Nasûhî Bilmen, namaz kıraatında mahreç benzerliği veya yakınlığı sebebiyle harflerin birbirinin yerine okunması, incelik-kalınlık konusunda yapılan hatalar, nefesin yetmemesi sebebiyle kelimeyi bölmek veya vakıflarda hata yapmak gibi birçok kıraat hatasının umûmü'l-belvâ sebebiyle ruhsata sebep olduğunu nakleder ve şu ifadeleri kullanır; “Çünkü bunda umûmî belvâ vardır. Yani bu, umûmî bir derttir, nâsın en çoğu bundan kurtulamayacak bir haldedir. Binaenaleyh muftâbih olan da budur.” Hatta Bilmen, mahreç benzerliği veya yakınlığı olmadığı halde okunuştaki başka harfler ile karıştırılan bir harfin okunuşunda umûmü'l-belvâ bulunsa bunun da fakihlerin çoğunluğuna göre namazı ifsad etmeyeceğini belirtir. Ancak bu incelikleri bilenlerin dikkatli davranması, birbirine karıştırması gerektiğinin de altını çizerek.³¹

2.2.2. Ruhsata Sebep Olmayan Umûmü'l-Belvâ

Umûmü'l-belvâ adından da anlaşılacağı gibi toplumun tümünü veya bir bölümünü kapsamalıdır, kişisel sorunlardan ve dinin açık hükümlerine muhalif hususlardan olmamalıdır.³² Ayrıca insanların gevşekliklerinden veya kendi su-i ihtiyarlarıyla üretmiş oldukları zorluklar ruhsata yol açmamakta böylece insan yaptıklarından sorumlu kabul edilmektedir. Örneğin, toplumda faizin yaygınlaşması ve ticaretin faizsiz yapılamaması, ziyafet ve eğlencelerde içki ikramının yaygınlık kazanması gibi fiiller yaygın problemler olsa da ruhsata sebep olmamaktadır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi bir hususun umûmü'l-belvâ kapsamında ruhsata sebep sayılabilmesi için insanların su-i ihtiyarlarıyla ürettikleri sorunlar olmaması ve açık şer'i hükümlere muhalif bulunmaması gerekmektedir.³³ Ayrıca umûmü'l-belvânın varlığının tespitinde ihtiyaç veya zaruret hali, bu hallerin yaygınlığı ve sürekli tekrar etmesi şartları aranmaktadır.³⁴ Yukarıdaki örneklerde ise açıkça yasaklanan içki ve faizle ilgili bir

³⁰ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrû'l-kebir)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsîl Arabî, 1420), 1/69.

³¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.), 202-205.

³² Faizin haramlığı gibi Bakara 2/275.

³³ Nitekim Abdülkerîm Zeydân bu gibi hususları *el-Vecîz* isimli eserinde fasit örf kapsamında ele almaktadır. Zeydân, *el-Vecîz*, 231.

³⁴ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 1/64, 72; İbn Âbidin, *Raddü'l-Muhtâr*, 1/633; Mustafa Baktır, “Umûmü'l-Belvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024);

yaygınlık meydana gelmekte ise de bu durum meşru bir mazeret oluşturmayacaktır.

İbadette ihtiyatlı olmak gerekirken kişinin necâset konusunda gevşek davranması, temizliğe özen göstermemesi umûmü'l-belvâ kapsamında görülmediği gibi tembellik gösterip öğrenmesi ve uygulaması gereken temel tecvid kurallarını öğrenmeyen veya çaba göstermeyen kişinin hatalı okuyuşu da umûmü'l-belvâ kapsamında görülmeyecektir. Çünkü her Müslümanın namazını sıhhatli kılacak seviyede Kur'an'dan bir miktar okuması ve bunu asgari kurallara riâyet ederek yerine getirmesi dini bir sorumluluktur. Bu hususta kasıt olmasa bile gevşeklik göstermesi sebebiyle oluşacak bir durum geçerli bir mazeret olarak kabul edilmeyecektir. Fıkıh kaynaklarında tecvidin ince meselelerinde manayı bozan hataların umûmü'l-belvâ kapsamında görülerek namazı ifsat etmeyeceği şeklindeki ruhsatın avam yani ilim ehli olmayan Müslümanlar için geçerli olduğunun belirtilmesi, işin ehli olan âlim ve hocaların bilgi eksikliği sebebiyle okuyuş hatalarının umûmü'l-belvâ kapsamında görülemeyeceğine işaret etmektedir.³⁵

2.3. Umûmü'l-Belvâ'nın İlişkili Olduğu Bazı İlke ve Yöntemler

Hükümlerin gayesi olan mükelleflerin maslahatını sağlamak mefseletten muhafaza etmektir.³⁶ Bu, esasen umûmü'l-belvâ için genel bir delil oluştursa da daha detaylandırmak açısından umûmü'l-belvâ ruhsata sebep sayılırken İslâm hukukundaki bazı ilke ve yöntemlerle ilişkilendirilir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlar zaruret, ihtiyaç, örf, istihsan, zerâi' gibi hususlardır.

2.3.1. Zarûret-İhtiyaç ile Umûmü'l-Belvâ İlişkisi

Fıkıhta zorunluluk hali (ıztırrar) ve şiddetli ihtiyaç gibi anlamlarda kullanılan zaruret; açlık, susuzluk veya başka bir sebepten dolayı kişinin

Umûmü'l-belvânın şartları ile ilgili detay için bk. M. Zeki Uyanık, "İslâm Hukukunda Dinî Hükümleri Hafifleten Umûmü'l-Belvâ", *Hikmet Yurdu* 13/26 (2020), 200.

³⁵ İbn Âbidin yanlış yerde vakfederek manayı bozan kişinin namazının, çoğunluk alimlere göre bozulmayacağını, bunun gerekçesinin de halkın bu inceliği ayırt edemeyeceğinden kaynaklandığını belirtir. İbn Âbidin, *Raddü'l-Muhtâr*, 1/632.

³⁶ Zeydân, *el-Vecîz*, 375; Muhsin Koçak, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2023), 403; Ayrıca bk. Ertuğrul Boynukalın, "Makâsidü's-şerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024); İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024).

dinin yasaklarını çiğnemesine yol açan mazeret hali³⁷ olarak tanımlanır. “Zaruretlar memnu (yasak) olan şeyleri mübah kılar”³⁸ şeklindeki Mecelle kuralı da zaruretin ruhsat yönüne işaret etmektedir. Susuzluktan ölmek üzere olanın haram içeceği içebilmesine verilen izin, zarurete bir örnek olduğu gibi, şiddetli soğuktan telef olmak korkusuyla suyu kullanamayan bir Müslüman’ın teyemmüm ruhsatı da zaruret kapsamında değerlendirilmiştir.³⁹ Öyleyse zaruret, sadece yemek içmek değil ibadet gibi başka alanlarda da meydana gelebilmektedir.

Umūmu'l-belvâ, diğer ilkelerden ziyade zaruret ve ihtiyaç konusıyla çok daha ilişkili olduğu için çoğunlukla fakihler onu bu çerçeve içerisinde mütalaa etmişlerdir.⁴⁰ Umūmu'l-belvâ, esasında doğrudan bir zaruret hali olmasa da toplumun genelinde bulunan şiddetli ihtiyaç veya meşakkate yol açan sebeplerin zaruret gibi kabul edilmesine dayanır. Nitekim “Hâcet umûmî olsun husûsî olsun zarûret menzîlesine tenzîl olunur.”⁴¹ şeklindeki Mecelle kuralı, “Meşakkat teysîri celbeder.”⁴² “Bir iş dâyk oldukta müttesi’ olur.”⁴³ şeklindeki kolaylaştırmaya yönelik düzenlemeler de umūmu'l-belvâ ile izah edilebilecek kurallardır.

İhtiyaç, adından da anlaşılacağı gibi insanın ihtiyaç duyduğu, karşılanmadığında zorluk ve sıkıntıya düştüğü şeylere verilen isimdir. Örneğin beslenme ihtiyacı açısından ele alındığında zarurettten farklı olarak bir kimsenin yiyecek bir şey bulamadığında ölmeyeceği fakat güçlük ve meşakkate düşeceği durumunu ifade eder.⁴⁴

İhtiyaç hali zaruret gibi hayatı yaşanmaz kılan bir duruma düşmek değildir. Bu sebeple ihtiyaçtan doğan meşakkatler ruhsata sebep olmamaktadır. Ancak toplumsal ihtiyaçlar, Müslümanların çoğu için hayatı güçlüğü sokacak bir hal alırsa ruhsata girebilmektedir. İşte tam burada

³⁷ Sa’dî Ebu Ceyb, *el-Kâmûsu'l-fikhî lugaten ve ıstılâhen* (Dimeşk: Dârul Fikr, 1988), 222; Erdoğan, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 617; Halit Çalış, “Zaruret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024).

³⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle*, 26.

³⁹ Baktır, *İslam Hukukunda Zaruret Hali*, 35.

⁴⁰ Mesela bk. İbn Âbidin, *Raddü'l-Muhtâr*, 1/323; Vehbe Zühaylî, *ez-Zaruretü's-şer'iyetü* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997), 123.

⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle*, 27.

⁴² Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle*, 25.

⁴³ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle*, 25.

⁴⁴ Bk. Rahmi Yaran, “İhtiyaç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024); Baktır, *İslam Hukukunda Zaruret Hali*, 190.

umûmü'l-belvâ konusu karşımıza çıkmaktadır. İhtiyaç duyulan konu eğer ferdi ihtiyaçları içeriyorsa ruhsata sebebiyet vermemektedir. Fakat toplumsal bir ihtiyaç söz konusu ise, umumi hükümlerden bazı istisnai tedbirler alınabilir ki bu durum ruhsata sebep olan umûmü'l-belvâ'dır.⁴⁵ Fakat böyle toplumsal ihtiyaçlar daha önce ifade edildiği üzere, insanların su-i ihtiyarlarıyla ürettiği sorunlar olmamalı ve İslâm'ın temel esaslarına ve şer'î delillere ters düşmemelidir.

2.3.2. Örf-Umûmü'l-Belvâ İlişkisi

İslâm hukukunda örf, toplumda genel kabul gören ve tekrar edilen sözlü veya fiili davranışları ifade eder.⁴⁶ Fıkıh usûlünde şer'î delillerden sayılan örf çok çeşitli taksimata tabi tutulabilmekle birlikte, umûmü'l-belvâ ile ilişkisi açısından sahih örf ve fâsit örf şeklindeki ayrım burada bizi ilgilendirmektedir. Sahih örf, haramı helal, helalı da haram kılmayan örftür. İstisnâ' akdi⁴⁷ buna bir örnektir. Fâsit örf ise, haramı helal, helalı haram kılmak şeklinde olan örftür. Ziyafetlerde içki ikram etmek ve mahremiyete özen göstermemek gibi haller buna örnek olabilir. Açık hükümlere muhalif olmayan, örften kaynaklanan umûmü'l-belvâ ruhsata sebep olurken, muhalif olanlar ruhsata sebep olmamaktadır.⁴⁸ Namaz kıraatı açısından da benzer şekilde değerlendirmek mümkündür. Yani meşakkat gibi geçerli bir sebep olmaksızın toplumda bir harfin yanlış telaffuzu âdet haline gelmiş olsa bile, bunu sahih örf olarak görmek mümkün değildir. Dolayısıyla bu tür yanlış telaffuzlar fâsit örf kapsamında görülmelidir.

2.3.3. İstihsan-Umûmü'l-Belvâ İlişkisi

Fıkıh usûlünde istihsan, daha güçlü bir gerekçeyle yerleşik kuralı veya açık kıyası terk edip duruma uygun çözüm bulma yöntemidir.⁴⁹ Fer'î ve İstisnâî hüküm çıkarma yöntemlerinden biri olan istihsan, umûmü'l-

⁴⁵ Baktır, *İslam Hukukunda Zaruret Hali*, 191.

⁴⁶ Zeydân, *el-Vecîz*, 252; İbrahim Kâfi Dönmez, "Örf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024).

⁴⁷ İstisnâ', "Bir kişinin ücret karşılığında nitelikleri önceden belirlenmiş bir eseri imal etmesi için yapılan sözleşme"dir. Bk. Hamza Aktan, "İstisnâ'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Temmuz 2024).

⁴⁸ Zeydân, *el-Vecîz*, 253; ayrıca umûmi belvâ ile istisnâ' arasındaki ilişki için bk. Baktır, "Umûmü'l-Belvâ", 155.

⁴⁹ Zeydân, *el-Vecîz*, 230; Ali Bardakoğlu, "İstihsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024); Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 265.

belvâ konusuyla yakından ilişkilidir. Örneğin, yırtıcı kuşların gagalarında avların eti ya da kanı bulunabildiği halde artıklarının helal sayılması, umûmi hükümden istisna edilmiş bir hükümdür ve istihsanen caizdir.⁵⁰ Burada ruhsata sebep olan mantık ise, konunun umûmü'l-belvâ oluşudur. Şu halde umûmü'l-belvâ istihsan yönteminin/delilinin kullandığı, başvurduğu bir husus olarak gündeme gelmektedir. Ayrıca “musîbeti umumî olanın hükmü hafifletilir.”⁵¹ prensibi de umûmü'l-belvâ konusunun fakihler nezdinde bulunduğu yere bir anlam katmaktadır.

2.3.4. Zerâi'-Umûmü'l-Belvâ İlişkisi

Sebep, vesile, bir maksada götüren yol anlamına gelen zerayî, sedd-i zerâi' ve feth-i zerâi' şeklinde iki kısımda ele alınır. Terim olarak haram bir işe götürme ihtimali bulunan fiillerin yasaklanmasına sedd-i zerâi'; bunun zıttı olarak hayırlı bir işe vesile olan fiillerinin ise mübah kılınmasına feth-i zerâi' denilir.⁵² Umûmü'l-belvâ, İslâm Hukukundaki zerâi' deliliyle yakından ilişkilidir.⁵³ Örneğin, sokakta elbiseye sıçrayan ve korunması mümkün olmayan su ve çamur damlalarıyla namaz kılmanın caiz olması, çocukların öğrenmek için abdestsiz Kur'ân'ı ellerine almalarının caiz görülmesi hem feth-i zerâi' kapsamına girer hem de bu konuda oluşan umûmü'l-belvâ, cevaza sebep sayılır.⁵⁴ Kiraatta hata yapan avamın okuyuşunu sahih saymak da bu türden bir ruhsattır. Zira avamın her yönüyle

⁵⁰ Abdülkerîm Zeydân bu hususu kapalı kıyas istihsan ilişkisi çerçevesinde ele almışsa da bu örneğin zaruret-istihsan ilişkisi olarak da kullanıldığını belirtmektedir. Bk. Zeydân, *el-Vecîz*, 234.

⁵¹ Zeynüddîn İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 1/72; bu hususta detay için bk. Osman Şahin, “İstihsan Yönteminin Aklî Gerekçeleri ve Bazı Uygulama Şekilleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (Şubat 2008), 53; Ercan Eser, “İslam Hukukunda Kolaylık İlkesi Bağlamında Umûmu'l-Belvâ İstihsan İlişkisi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Aralık 2016), 77-110.

⁵² Detay için bk. Zeydân, *el-Vecîz*, 245; Osman Şahin, “İslam Hukuku Metodolojisinde Zerayî ve Uygulanması”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2006), 211; İbrahim Kâfi Dönmez, “Sedd-i Zerâi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Temmuz 2024).

⁵³ Şahin, “Zerayî”, 211.

⁵⁴ Ebû'l Velîd Muhammed b. Ahmed el-Hafîd el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l muktesid* (Kâhire: Dârü'l Hâdis, 2004), 1/47; Abdurrahman Çetin, “Abdestsiz Kur'an Okuma Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Ocak 1993), 114; Uyanık, “Umûmü'l-Belvâ”, 211.

hatasız bir okuyuş yapmasını beklemek onu ibadetten alıkoymaya yol açabileceği için ibadete teşvik etmek, gücünün yettiği kadarıyla mesul tutmak umûmü'l-belvânın kolaylık ilkesinin bir izdüşümü olan fethi zerâî' ile izah edilebilir.

3. Namazdaki Kıraat Hatalarının Umûmü'l-Belvâ Oluşu

Yüce Allah Müzzemmil sûresinde⁵⁵ Kur'ân'ın tertîl⁵⁶ ile okunması gerektiği beyan etmiştir. Hz. Ali (öl. 40/661) tertîli: "*Harflerin tecvidini yapmak ve vakıfları bilmektir.*"⁵⁷ şeklinde tarif ederken, İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429) Hz. Ali'nin tertîl'i izah ederken kullandığı tecvîd⁵⁸ kavramını, "*Tecvid, harflerin her sıfattan hak ve müstehaklarını verip her bir harfi aslına götürmektir.*"⁵⁹ şeklinde yaptığı tanımı ile detaylandırıp izah etmiş, bununla birlikte tecvid tanımında hakk ile sıfat-ı lâzimleri, müstehak ile sıfat-ı ârızaları, asıl kavramıyla da harflerin mahreçlerini kastetmiştir.⁶⁰ İbnü'l-Cezerî *Mukaddime*'sinde ise tecvidin bir gereklilik⁶¹ ve zorunluluk olduğunu terk edenlerin ise günâhkar olacağını⁶² ifade eder. Malumdur ki her Müslümanın namazı sahih olacak kadar birkaç âyet ve sûreyi tecvidli okuyup

⁵⁵ el-Müzzemmil 73/4.

⁵⁶ Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, "Fedâilü'l-Kurân", 28.

⁵⁷ (الرَّتِيلُ حِفْظُ الْوُقُوفِ وَبَيَانُ الْحُرُوفِ وَمَعْرِفَةُ الْوُقُوفِ) bk. Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/209; a.mlf., *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1405/1985), 40.

⁵⁸ Ğânim Kaddûrî Hamed, tecvid kavramının ancak dördüncü asırdan itibaren kullanılmaya başladığını ifade ederek Hz. Ali'ye nispet edilen tanımda tecvîd ifadesinin yer almasının pek mümkün görünmediğini, Rûhu'l-Mürîd müellifi Muhammed b. Mahmûd b. es-Semerkindî'nin eserinde bahsettiği (الرَّتِيلُ حِفْظُ الْوُقُوفِ وَبَيَانُ الْحُرُوفِ) şeklindeki tanımın ise daha doğru olabileceğini ifade eder. Bk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 1428/2007), 16.

⁵⁹ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî *el-Mukaddimetü'l-Cezeriyye* (Riyad: Dâru'l-Muğni, 2001), 11.

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/212; Muhammed Halil Zarrûk, *Şerhu mukaddimeti'l-Cezeriyyeti fi ilmi't-tecvîd*, (Amman: Dâru'l-Feth, 2011), 50; Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *Muhtasar Mukaddime-i Cezeriyye Şerhi*, çev. Mücella Hacımısıroğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 65.

⁶¹ İbrahim Tetik, "Tecvidin Gerekliliği Sorunu: İbnü'l-Cezerî Öncesi ve Sonrası", *Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu*, (2021), 247-271.

⁶² İbnü'l Cezerî, *el-Mükaddimetü'l-Cezeriyye*, 11; Zarrûk, *Şerhu Mukaddimeti'l-Cezeriyyeti*, 48.

öğrenmesi farz-ı ayn'dır.⁶³ İbnü'l-Cezerî her ne kadar tecvidi uygulayanların günahkâr olacağını ifade etse de bir başka eseri *en-Neşr'* de tecvidi uygulama açısından insanları okuyuşlarında tecvidi güzelce ortaya koyabilen ve ecirlerini alanlar, tecvidi bildikleri halde kasıtlı olarak uygulamayıp günâhkar olanlar, bir de doğrusunu yapmak isteyip de yapamayıp mazur sayılanlar diye üç gruba ayırmıştır.⁶⁴

3.1. Zelletü'l-Kârî ve Lahn

Namaz esnasında yapılan kıraat hataları fıkıh kitaplarında genellikle "zelletü'l-kârî" başlığında ele alınırken⁶⁵, kıraat ve tecvid ilminde *lahn* başlığı altında incelenmiştir.⁶⁶ Lugatta zelle "ذَلَّةٌ" kavramı ile kasıt olmadan işlenen günah/hata kastedilmiştir.⁶⁷ Fıkıh ilminde zelletü'l-kârî terkihi, namazda kıraat esnasında dil sürçmesi ve okuma hatalarını ifade eden bir

⁶³ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, 205.

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/210.

⁶⁵ "Zelletü'l-kârî" tabirini genellikle Hanefî fıkıhçılar tercih etmişlerdir. Bazı eserler için bk. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es- Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, thk. Salâhuddîn en-Nâhî (Bağdat: Matbaati Es'ad, 1386), 30; Komisyon, *el-Fetâvâ'l-Âlemgiriyye (el-Fetâvâ'l-Hindîyye)* (Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1310), 1/79-81; Salih Zeki Kaplan, *Kur'ân Tilâvetinde Okuyucu Hataları (Zelletü'l-Kârî)* (Samsun: OMÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Musa b. el-Abbâs İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1400), 49; Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *Îzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân (Dimeşk: Matbûâtı Mecme'l-Luğatî'l-Arabiyyeti, 1390/1971), 1/19; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî en-Nehhâs, *el-Kat'u ve'l-isti'nâf*, thk. Abdurrahmân b. İbrahim el-Mâturîdî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1413/1992), 230, 234, 509; Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-kırâati's-seb'*, thk. Abdu'l-âl Sâlim Mürkerrem (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401), 75, 243, 313; Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdulğaffâr Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hücce li'l-kurrâi's-seb'a*, thk. Bedruddîn Kahvecî, Beşîr Cuveycâbî (Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Me'mûn, 1413/1993), 2/378, 4/166; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf an vücihi'l-kırâati's-seb'*, thk. Muhyiddin Ramazan (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1431/1981), 1/94, 130; Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *Câmiu'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'* (Câmiatu's-Şârika, 1428/2007), 1/18, 146, 470; Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Halef İbnü'l-Bâziş, *el-İknâ fi'l-kırâati's-seb'*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 71, 110, 153; Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Mervan Atıyye, Muhsin Harâbe (Dimeşk Beyrut: Dâru'l-Me'mûnu Li't-Türâs, 1417/1997), 332, 645, 650.

⁶⁷ Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvudî (Dimeşk; Beyrut: Dâru'l-Kalem-ed-Dârûş-Şâmiyyeti, 1412), 381, 382.

terim olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸ "لحن" l-h-n kökünden türeyen lahn ise, meyletmek, eğilmek, bir sözü kurallarına uymadan söylemek, dil bilgisi kurallarını çiğnemek, hatalı okumak, yazım yanlış yapmak, sözü açık anlamının dışında kullanmak, i'rab hatası yapmak,⁶⁹ lûgat (dil, lehçe), melodi,⁷⁰ kinâyeli söz söylemek, zeka ve kavrayış, akıllı olmak, hata yapmak, yanılmak, isabet etmek, dili ustaca kullanmak gibi anlamlara gelir.⁷¹ lahn, Hz. Peygamber'in "...أَفَرُّوْا الْقُرْآنَ بِالْحَوْنِ الْعَرَبِ وَأَصْوَاتِهَا..."⁷² "Kur'ân'ı Arap lahn'ine göre okuyunuz..."⁷³ Yani Kur'ân'ı Arapların ezgileri ve sesleriyle okuyun manasında aşırıya kaçmadan nağmeli, makamlı okuma anlamında da kullanılmıştır.⁷⁴ Kıraat ve tecvid ilminde lahn "لحن" kişinin, Kur'ân okurken telaf-

⁶⁸ İbn Âbidin, *Raddü'l-Muhtâr*, 1/630, 631; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, 199, 200; Gürkan, "Zelletü'l-Kârî"; Kaplan, *Kur'ân Tilâvetinde Okuyucu Hataları*.

⁶⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm Sâmîrî (Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 3/229; Enbârî, *İzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 1/19; İsfahânî, *el-Müfredât*, 738.

⁷⁰ Lebîd b. Rebîa el-Âmirî, *Divanu Lebîd b. Rebîa el-Amiri* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004), 132. Bk. مُتَعَوِّذٌ لِّحَنِ بَعِيدٌ بِكَفٍّ. Alışkanlık olarak ezgi, melodiyi sürekli tekrar eden anlamında kullanmış.

⁷¹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed el-Kazvîni İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Dârul Fikr, 1389/1969), "lhn", 5/239, 240; Cevherî, *Tâcül-luga ve Şihâhül-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attar (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), "lhn", 6/2194; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "lhn", 13/380, 381; Ayrıca Âyet ve hadislerdeki lahn kavramının anlam alanı ve lahn kavramının anlam çeşitliliği için bk Mehmet Sait Şeker, *Semantik Açıdan Kıraatlerde Lahn ve Teganni Kavramları* (Batman: Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 5, 15-21.

⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-usûl fî ehâdisi'r-Rusûl*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, ts.), 3/255; Ebû's-Sââdât Mecdüddin el-Mübârek İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), 4/242.

⁷³ Dâni, "Kur'ân'ı Arap lahn'ine göre okuyunuz" sözüyle, Arapların tabiat ve lehçelerinin kastedildiği hususunda dâilcilerin icmâ (oy birliği) ettiğini, diğer taraftan Kıraat imamlarının okuma usûllerinin (tertil, tahkîk, hadr, tahfîf) farklı olmasının sahliliğine de delil teşkil ettiğini ifade eder. Bk. Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dâni, *et-Tahdîd fî'l-itkân ve't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Mektebetü Dâru Ammâr, 1421/2000), 82.

⁷⁴ Muhammed Enver Şâh Hüseyin Keşmîrî, Feydu'l-Bârî alê Sahîhi'l-Buhârî, thk. Muhammed Bedri Alem el-Mirtehi (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 6/610. Konuyla ilgili Dâvûd-i Karsî, Kur'ân'ın, harfleri ve sıfatlarına dikkat edilmesine rağmen

fuz (fonetik) veya i'rab hatasına düşmesine böylelikle okuyuş hatası yapmasına denmektedir.⁷⁵ İbn Kuteybe (öl. 276/889) İbn Cinnî (öl. 392/1002), Harîrî (öl. 516/1122) başta olmak üzere lahn alanında eser kaleme almış alimler⁷⁶ tarafından lahn kavramıyla ilişkili el-vehim⁷⁷, et-tashîf⁷⁸ terimlerinin de kullanıldığı görülmüştür.⁷⁹

Hiz. Peygamber döneminde lahn, fonetik (lafız) hatalar, yedi harf ruhsatından haberdar olmayanların kıraatleri eleştirmesi ve Kur'ân tilâvetinde ortaya çıkan i'rab hataları olmak üzere üç şekilde kendini göstermiştir.⁸⁰ Hulefâ-i râşidîn dönemiyle hız kazanan fetihler ile birlikte farklı ırk ve dile sahip milletlerin İslâmla şereflenip Kur'an-ı Kerîm'i öğrenmeye ve okumaya başlamalarıyla yaygın bir hal alan lahn, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde ise artık sadece halk arasında değil, ilim meclislerinde, devlet adamları ve edebiyatçıları arasında da fazlaca görülmeye başlamış, sonraki asırlarda ise artarak devam edegelmiştir.⁸¹ Kur'ân metnini ve Arap dilini bu hatalardan korumak için kıraat alimleri ve dil bilimcileri tarafından yapılan çalışmalar ise hicri ilk üç asırda büyük oranda şekillenmiştir.⁸²

müzikli ve melodili bir biçimde okunmasının mekruh olduğunu, harfler ve sıfatların da hakkı tam anlamıyla verilmezse böyle bir okuyuşun haram olacağını ifade etmiştir. bk. Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Şerhu'd-dürri'l-yetîm*, Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 221/1, 15b; Enes Zengin, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'd-Dürri'l-Yetîm Adlı Eseri* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024), 88.

⁷⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed Avd Mur'ib (Beyrut: Daru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 2001), "lhn", 5/40.

⁷⁶ Lahn olgusunun ilk dönem tecvid eserlerinin yazılmasına etkisi için bk. Emrullah Tuncel, "İlk Dönem Tecvid Eserlerinin Teşekkülünde Lahn Olgusunun Etkisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/59 (Aralık 2020), 111.

⁷⁷ Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî, Arafat Mataracî, *Dürratü'l-ğavvâs fi evhâmi'l-havâs* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyyeti, 1418/1998), 185, 205, 226.

⁷⁸ Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, ts.), 3/353; Harîrî, *Dürratü'l-ğavvâs*, 41, 78, 152.

⁷⁹ Selman Yeşil, *Harîrî'nin Lahn Anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 37.

⁸⁰ İdris Yiğit, *Temel Meseleleriyle Kıraat ve Tecvid İlminde Lahn Olgusu*, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 69.

⁸¹ Şahabettin Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (01 Haziran 2007), 160-164.

⁸² Tuncel, "İlk Dönem Tecvid Eserlerinin Teşekkülünde Lahn Olgusunun Etkisi", 105, 111.

Kur'an-ı Kerîm tilâvetinde veya namazdaki kıraat esnasında yapılan fone-tik ve i'rab hatalarının bir kısmının farklı anlamları beraberinde getirdiği aşikardır. Kur'an-ı Kerîm hem lafız hem de mana ile birlikte mu'ciz olduğundan lafız-mana dengesi son derece önem arz etmektedir. Bu durumu kıraat farklılıklarında da görmek mümkündür. Örneğin bir harfin noktasının değişmesi neticesinde ortaya çıkan kıraat farklılığı esas alınarak bir mezhebin fikhî görüşüne temel teşkil ettiği bilinmektedir.⁸³

Kıraat ve tecvid ilmi açısından bakıldığında lahn kavramını ilk defa celî (i'rab hatası) ve hafî (harfin hakkını tam vermemek) diye ikili bir tasnife tabi tutan İbn Mücâhid (öl. 324/936) lahn-ı hafîyi ancak konusunda uzman alimlerin anlayabileceğini ifade etmiştir.⁸⁴ Erken dönemde lahn konusuna dair eser kaleme alan Muhammed er-Râzî es-Saîdî (öl. 400, 410/1009, 1019) de lahn'nin celî ve hafî diye ikiye ayrıldığını, Kurân-ı Kerîm okuyucusunun ikisini de öğrenmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁵ Abdulvehhâb el-Kurtubî (öl. 462/1069) ise lahn-i celî'yi gerek anlam gerekse i'rabı bozacak şekildeki telaffuz kusuru olarak, lahn-i hafî'yi ise lafzın güzellik ve canlılığını sağlayan dilin genel kurallarını ve örfünü bozan kusurlar olarak değerlendirmiştir.⁸⁶ Kastallânî (öl. 923/1517) Kur'ân'ı tecvîdli okumak isteyen kimsenin medleri aşırı uzatmak, med bulunmayan yerde med yapmak, hemzeyi aşırı vurgu (nebr) ile ve sesi sıkıştırarak okumak, harfleri çiğner gibi gevşeterek okumak v.b. tecvîdin özü zannedilen (vehmedilen) birtakım hususlardan sakınması gerektiğini çünkü

⁸³ Kıraat farklılıklarının manaya ve fikhî hükümlere yansımaları için bk. Mehmet Ünal, Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü (Ankara: Fecr Yayınları, 2005).; Yusuf Ziya Kurtuluş, Ahkâm Tefsirlerinde Kıraat Farklılıkları (Cessâs-Kurtubî Mukayyesesi) (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023).

⁸⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49; Dâni, *et-Tahdîd*, 116.

⁸⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'fer b. Muhammed er-Râzî es-Saîdî, "et-Tenbîh ale'l-lahni'l-celiyyi ve'l-lahni'l-hafiy", ed. Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-İrakiyyü* 2/36 (Şevvâl/Haziran-1405/1985), 259; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fî İlmit-Tecvîd*, çev. Aydın Kudat (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021), 67. (72 numaralı dipnota bakınız.)

⁸⁶ Abdülvehhâb b. Muhammed Kurtubî, *el-Mûdîh fî't-tecvîd*, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 1430/2009), 57; Mücella Hacımısıroğlu, "Abdülvehhâb el-Kurtubî ve Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî'nin Lahn Olgusuna Yaklaşımları Üzerinden Tecvid İlminde Meşârika-Meğâribe Karşılaştırması", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim 2022), 583.

bunların tecvîdin hakikatine aykırı olup kıraatin sınırlarını aşan, dolayısıyla açık (celî) veya gizli (hafî) lahn kapsamına giren hatalar olduğunu vurgulamıştır.⁸⁷ Özetle Kur'ân kıraatında okuyuş hatalarına genel anlamda lahn dendiğini, lahn-i celî ve hafî⁸⁸ diye iki kısma ayrıldığını görüyoruz.

3.1.1. Lahn-i Celî

Aşikâr, açık, büyük hata diye tabir edilen lahn-i celî, harflerin mah-reç ve kendisinden ayrılması mümkün olmayan aslî sıfatlarında meydana gelen hatalardır. Hem lafzı hem manayı bozan veya manayı bozmasa bile lafzın i'rabını bozan hata diye de tarif edilmiştir.⁸⁹ Alemüddîn es-Sehâvî (öl. 643/1245) lahn-i celî'yi i'rabda yani gramer kaidelerinde yapılan hatalar şeklinde tarif etmiştir.⁹⁰ İbnü'l-Cezerî ise, lahn'ın celî ve hafî olmak üzere iki çeşit olduğunu, açık hata denilen lahn-i celî'yi kıraat âlimlerinin yanı sıra diğer insanların da fark edebileceğini, gizli hata olan lahn-i hafî'yi ise konunun uzmanları tarafından bilinebileceğini ifade etmiştir.⁹¹ Ali el-Kârî (öl. 1014/1605) ise lahn-i celînin lafız ve i'rabda olacağını, lafzı değiştirip manayı bozan ile manayı bozsun ya da bozmasın i'rabdaki hataların lahn-i celî kapsamına gireceğini belirtmiştir.⁹² Saçaklızâde Mehmed Mar'aşî (öl. 1145/1732) de lahn-i celî'yi, kelimenin binasında yani harflerinde, hareke ve sükûnunda meydana gelen hatalar olarak tarif eder.⁹³

⁸⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâîfü'l-işârât li fûnûni'l-kırâat*, thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd (Kahire: Mektebetü Evlâdi's-Şeyhi Li't-Türâs, 2014), 1/366.

⁸⁸ Lahn-ı celî ve lahn-ı hafî'nin örnekleri için bk. Abdulhekim Ağırbaş, "Kur'an Tilâvetinde Lahn Olgusu ve Uygulamada Karşılaşılan Yaygın Hatalar", *İslami İlimler Dergisi* 39 (Kasım 2024), 215-238.

⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 62, 63; Ali Rıza Sağman, *İlâveli-Yeni Sağman Tecvidi* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1964), 43.

⁹⁰ Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî, *Cemâlû'l-kurrâ ve kemâlû'l-ikrâ*, thk. Mervan Atıyye-Muhsin Harâbe (Dimeşk Beyrut: Dâru'l-Me'mûnu Li't-Türâs, 1417), 643.

⁹¹ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 62; a.mlf., *en-Neşr*, 1/211, 212.

⁹² Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *el-Minehu'l-fikriyye fi şerhi'l-mukaddimeti'l-cezeriyyeti*, thk. Üsâme Atâyê (Dimeşk: Dâru'l-Gavsâniyyi li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyyeti, 2012), 19.

⁹³ Mar'aşî, itbâk ve istilâ sıfatlarının terkiyle dâ (ـَ) 'yı dâl (ـِ) 'e dönüştürmek veya bu iki sıfatı terk edip bir de hems sıfatı verilen tê (ـِ) gibi okumak bu hata kapsamına girer

Lahn-i celî konusunda Sıtkı Gülle de bir harf yerine başka bir harfi koyma hatası, i'râb hatası ve ayetlerde durulacak yerlerde durulmaması ve durulmayacak yerde durulması şeklinde hatalar diye üçlü tasnife gitmiştir.⁹⁴ Mar'aşî'nin tarifinde belirttiği üzere lahn-i celî harfte, harekede ve sükûnda olmak üzere üç kısımda incelenir.

3.1.1.1. Harfte Yapılan Lahn-i Celî

Harfte yapılan lahn-i celî, ister cins bakımından benzer (tecânüs) isterse mahreç bakımından yakın (tekârüb) harfler olsun kelimeye harf değişikliği yapmak, harf ziyade etmek ya da harf eksiltmek suretiyle yapılan hatalar olarak karşımıza çıkmaktadır. İbnü'l-Cezerî'nin "الْحَمْدُ"⁹⁵ kelimesini "الْعَمْدُ" şeklinde, "الدِّينَ"⁹⁶ kelimesini "التِّينَ" şeklinde, "الْمَغْضُوبِ"⁹⁷ kelimesini "المخضوب" veya "المغضوب" şeklinde okuyanların en sahih görüşe göre namazının bozulacağını ifade etmesi bu gibi hataları lahn-i celî kapsamına aldığını göstermektedir.⁹⁸ Çünkü bu tarz hataları hem kıraat ilmini bilenler hem de sade vatandaş net bir şekilde farkedebilmektedir.⁹⁹ lahn-i celî, "صِرَاطُ" kelimesindeki tâ (ط) harfi yerine dâl (د) ya da tê (ت) okumak; "صَيْفُ" kelimesindeki sâd (ص) harfi yerine sîn (س); "خَلْقُ" kelimesindeki noktalı hâ (خ) yerine noktasız hâ (ح) şeklinde okumak gibi hatalardır. Harf ziyadesine örnek ise meddi tabîî üzerinde vakf yaparken hemze (ء) ya da he (ه) harfi ilave etmek yani "حريره/حريراه/اسيره/اسيراه/اسيرا" suretiyle yapılan hatalardır.

demektedir. Mehmed b. Ebû Bekr Saçaklızâde Mar'aşî, *Cuhdû'l-mukıl*, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2008), 111.

⁹⁴ Sıtkı Gülle, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi* (İstanbul: Huzur Yayınları, 2005), 456.

⁹⁵ el-Fâtiha 1/1.

⁹⁶ el-Fâtiha 1/3.

⁹⁷ el-Fâtiha 1/7.

⁹⁸ İbnü'l-Cezerî harflerin aynı cins olanları ile benzerlerini birbirinin yerine okumada görüş ayrılığı olmakla birlikte "الْحَمْدُ" kelimesinde hâ (ح) yerine ayn "الْمَغْضُوبِ" kelimesinde ğayn (غ) yerine hâ (خ) veya dâd (ض) yerine zâ "الدِّينَ" kelimesinde dâl (د) yerine tê (ت) harfinin okunması durumunda namazın geçerli olmayacağını ifade eder. Bu yüzden âlimlerin tecvidsiz okumayı hata kabul edip böyle okuyanlara da lahhân (لَحَّانًا) dediklerini ifade eder. Detay için bk İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 62; a.mlf., *en-Neşr*, 1/211, 212.

⁹⁹ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed Muhibbiddîn en-Nüveyrî, *Şerhu tayyibetü'n-neşr fi'l-kırâât*, thk. Mecdî Muhammed Surûr Sa'd Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/250.

Harf eksiltmeye örnek ise meddi tabîiyi terk etmek verilebilir. “قال” kelimesini harfi meddini eksiltmek suretiyle “قل” şeklinde medsiz okumak gibi.¹⁰⁰

3.1.1.2. Harekede Yapılan Lahn-ı Celî

Harekede yapılan lahn-ı celî, kelimenin başında, ortasında veya sonunda harekesini bir başka harekeyle ya da sükûnla değiştirmek şeklinde yapılan hata çeşididir. İbnü'l-Cezerî harekede meydana gelen hatayı hem manayı hem de tecvid ilmindeki kaideyi bozan hata ile yalnız tecvid kaidesini bozan hata diye ikiye ayırır. Örneğin “أَنْعَمْتَ”¹⁰¹ yerine “أَنْعَمْتَ” yani fetha hareke yerine kesra hareke ile okumak şeklinde; “مَا قُلْتُ لَهُمْ”¹⁰² lafzında te (ت) harfinin harekesini damme yerine kesra ya da fetha olarak “مَا قَلْتُ لَهُمْ” şeklinde okuyarak yapılan hatalardır. Bu iki örnekteki hatalar i'rabı ve tecvid kuralını bozduğu gibi aynı zamanda manayı da bozmaktadır. İkinci gurup ise manayı bozmayan fakat i'rab ve tecvid kuralını bozan hata çeşididir. Örneğin “الْحَمْدُ لِلَّهِ” kelime terkiibindeki Allah lafzının sonunu “لِلَّهِ” şeklinde fethalı ya da dammeli okumak gibi. Bu tür hatalar mana bozulsun ya da bozulmasın lahn-i celî kapsamına alınmıştır.¹⁰³ Mar'aşî de aynı örnekleri paylaşarak bu tarz yapılan hataların manayı bozsun ya da bozmasın lahn-i celî kapsamında değerlendirileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁴

3.1.1.3. Sükûnda Yapılan Lahn-i Celî

Sükûnda yapılan lahn-i celî, kelimenin ortası veya sonunda bulunan sükûnun hareke ile değiştirilmesidir. Örneğin “وَلَا حَزَمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ”¹⁰⁵ aye-

¹⁰⁰ İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri* (İstanbul: MÜİF Yay., 2009), 235; Ahmet Kaya, *Tashîh-i Huruf-Hizmetiçi Hizmete Hazırlık Eğitim Kursları Kur'an-ı Kerim Ders Notları* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 357, 358; Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları* (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 356.

¹⁰¹ el-Fâtiha 1/7.

¹⁰² el-Mâide 5/117.

¹⁰³ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 66, 67; Mar'aşî, *Cuhdû'l-mukıl*, 111; Muhammed Mekki Nasr el-Cüraysî, *Nihayeti'l kavlu'l müfîd fi ilmi tecvîdi'l Kur'ani'l-Mecîd* (Kahire: Mektebetü'l Âdâb, 1432/2011), 36; Mahmûd Sibeveyhi el-Bedvî, *el-Vecîz fi ilmi't-tecvîd* (Merkezü'l-İskenderiyetî li'l-Kitâb, 1427/2006), 8, 9; Kaya, *Kur'an-ı Kerim Ders Notları*, 357-359.

¹⁰⁴ Mar'aşî, *Cuhdû'l-mukıl*, 111.

¹⁰⁵ en-Nahl 16/35.

tindeki mîm'in fetha hareke ile okunup “حَرَمْنَا” şeklinde sükûnun değiştirilmesi; “مَ يَلِدُ وَمَ يُولَدُ”¹⁰⁶ ayetini “مَ يَلِدُ وَمَ يُولَدُ” şeklinde dâl harfine kesra hareke vererek sükûnun hareke ile değiştirilmesi şeklinde meydana gelen bu tür hatalar ister manayı bozsun isterse bozmasın lahn-i celî kapsamına girmektedir.¹⁰⁷

3.1.2. Lahn-i Hafî

Gizli, küçük hata diye tabir edilen lahn-i hafî, harflerin ârızî sıfatlarında meydana gelen hatalar olup harflerin aslını değiştirmezler ve manaya da etki etmezler. Bunlar harfin hakkını tam verememek, harfin sıfatında eksik kalmak ya da sıfatı gereğinden fazla abartmak, harekeleri aşırı derecede uzatmak veya harfleri aşırı derecede vurgulamak gibi hatalardır.¹⁰⁸ Ali el-Kârî lahn-i hafî, izhar, idğam ve iklâbı terk etmek; terkîki tefhim ile değiştirmek veya tam tersini yapmak, med ve kasırlarda hata yapmak gibi hususlardır demektedir.¹⁰⁹ Saçaklızâde ise lahn-i hafî'nin harflerin sıfatlarında olacağını ve bu hata türünün sadece örfü (î'rabı) yani bilinen kullanımı ihlal etmek olduğunu ifade eder. Bir harfin değişimine yol açmamak kaydıyla idğam'ı terk etmenin bu kapsama gireceğini aksi takdirde harfin değişmesi halinde ise lahn-i celî'ye dönüşeceğini belirtir.¹¹⁰ Lahn-i hafî de kendi içinde, kırâat ve tecvid ilmiyle ilgilenen herkesin fark edebileceği lahn-i hafî ile kırâat ve tecvid ilminde ancak uzman olanların fark edebileceği lahn-i hafî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

3.1.2.1. Kıraat ve Tecvid İlmiyle İlgilenen Herkesin Fark Edebileceği Lahn-i Hafî

Kıraat ve Tecvid ilminde asgari düzeyde bilgi sahibi olanların fark edebileceği bu tür hatalar iklâbı, idğamı, izharı yapmamak, kalın harfi ince, ince harfi kalın okumak, med olmayan yerde med yapmak, sükûn ile vakf yapılması gereken yerde hareke ile vakf yapmak gibi yapılan hatalardır.¹¹¹ Bu kısma giren hataları yapmak tahrîmen mekruh olup kıraatı bu tür ha-

¹⁰⁶ el-İhlâs 112/3.

¹⁰⁷ Mar'aşî, *Cuhdû'l-mukıl*, 111; Cüraysî, *Nihayetü'l kavlu'l müfid*, 36; Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 234, 235.

¹⁰⁸ Sehâvî, *Cemâlû'l-kurrâ*, 643.

¹⁰⁹ Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 19.

¹¹⁰ Mar'aşî, *Cuhdû'l-mukıl*, 111, 112.

¹¹¹ Mar'aşî, *Cuhdû'l-mukıl*, 112; Kaya, *Kur'an-ı Kerim Ders Notları*, 360.

talardan korumaya çalışmak vaciptir. Çünkü bu hataların bir kısmı kelimelerin irabı ve harflerin sıfatlarını; bir kısmı kelimenin başında ve ortasındaki hareketler ile sükûnlardaki dil kaidelerini; bir kısmı kelimenin ortasında ve sonundaki hareke ve sükûn hataları ile nahiv kaidelerini; bir kısmı da hazf ve nakl gibi sarf kaidelerini ihlal etmektedir.¹¹²

3.1.2.2. Kıraat ve Tecvid İlminde Uzman Olanların Fark Edebileceği Lahn-i Hafî

Kıraat ve tecvid konusunda uzmanlaşmış kişiler tarafından anlaşılabilen bu hatalar biraz daha detay konuları içermektedir. Örneğin râ (ر) harfinin tekririnde aşırılığa kaçmak, nûn (ن) harfinin tatnini yani ğunnesini uzatarak aşırıya kaçmak, lâm (ل) harfinin tağlizinde yani kalın okunmasında aşırılığa kaçmak, yine râ ve lâm harfleriyle alakalı ince veya kalın okunması gereken yerleri karıştırmak ve tersini yapmak gibi hatalardır. Bu hataları ancak konunun uzmanları anlayabilirler.¹¹³ Lahn-i Hafî'nin ikinci gurubuna giren hatalar tenzihen mekruh kabul edilir.¹¹⁴

Lahn ve zelle kavramlarını özet bir şekilde inceledikten sonra namazda meydana gelen okuyuş hatalarının (zelletü'l-kârî) umûmü'l-belvâ kapsamına girip/girmediğini incelemeye geçebiliriz. Bu bağlamda mahreç, sıfat ve ses benzerliği olan harflerin hatalı telaffuzları ile özellikle dâd harfinin hatalı telaffuzunun umûmü'l-belvâ kapsamına girip/girmediği hususu üzerinde durmaya çalışacağız.

3.2. Mahreç, Sıfat ve Ses Benzerliği Olan Harflerdeki Hatalı Okuyuşların Umûmü'l-Belvâ Oluşu

Müslümanların tecvid ilmindeki seviyeleri aynı değildir. Müslümanlar farklı gerekçelerle Kur'ân tilâveti ve namaz esnasında okuyuş hatalarına düşmüşler ve bu hatalar da zamanla yaygın hale gelmiştir. Yapılan yaygın hatalar genel olarak mahreç, sıfat ve sesleri yakın olan "dâd (ض), tâ (ط), dâl (د), tê (ت); zâ (ظ), zêl (ذ), sê (ث); sâd (ص), sîn (س), zêy (ز)" gibi harflerin telaffuzları esnasında birbiriyle karıştırılması olarak karşımıza

¹¹² Mar'aşî, *Cuhdû'l-mukıl*, 113; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 356.

¹¹³ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 67; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 236.

¹¹⁴ Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 357.

çıkılmaktadır.¹¹⁵ Telaffuz açısından düzeltilmesi en zor olanı şüphesiz dâd (ض) harfidir. Mahrecinin zorluğu ve onu herkesin telaffuz edememesi nedeniyle dâd (ض) harfi okunuşta genelde tâ (ط), zâ (ظ), zêl (ذ), zêy (ز) ve az da olsa tağlîz ile okunan kalın lâm (ل) harfleri ile karıştırılmıştır.¹¹⁶ Ayrıca dâd (ض) harfinin hiçbir mahreç ve sıfata dayanmayan “boğuk bir ses tonuyla” okunuşu da¹¹⁷ yaygın hatalara bir örnektir. Bu bağlamda dâd (ض) harfinde yapılan hataların umûmü'l-belvâ kapsamına girip girmediğini anlayabilmemiz için öncelikle dâd (ض) harfini incelemeye çalışacağız.

3.2.1. Dâd (ض) Harfinin Mahreç ve Sıfatları

Halil b. Ahmed (öl. 175/791) dâd (ض) harfini, damağın arka tarafı ile dil arası harfleri olan dâd (ض), şîn (ش), cîm (ج) ve ağzın boğaz kapısı ve ağzın açılma noktası manasındaki şecerî harflerden sayarken¹¹⁸, Sîbeveyhi (öl. 180/796) dâd (ض)'ın mahrecini dilin arka kenarı ile hizasındaki azı dişleri olarak tarif eder.¹¹⁹ İbnü'l-Cezerî ise sekizinci mahreçten olup üst azı dişlerden çıktığını belirtir.¹²⁰ Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1053) dâd (ض) harfinin telaffuzuyla ilgili bazıları dilin sağ kenarını, bazıları da sol kenarını kullanarak çıkarırken bazıları da her iki taraftan¹²¹ telaffuz edebilirler bilgisini paylaşıırken¹²², İbnü'l-Cezerî ise sol taraftan çıkaranların çoğunlukta olduğunu belirtmiştir.¹²³ Arapça için söylenen “lugatü'd-dâd” tabirini, dâd (ض)'ın bu dile has bir harf olduğunu ve zâ (ظ) harfinden ayırt etmenin zorluğunu ifade etmek için ilk defa Mütenebbî (öl. 354/965) kullanmıştır.¹²⁴

¹¹⁵ Bu hususta benzerlik bulunan harflerin hatalı okuyuşunun ele alındığı örnek bir çalışma için bk. Remzi Ateşyürek, “Kur'an Tilavetinde Yaygın Hatalar: (Sâd, Dâd, Tâ ve Zâ Örneği)”, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (Mayıs 2011), 157-175.

¹¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/219.

¹¹⁷ Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 42, 43.

¹¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 83.

¹¹⁹ Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408), 4/432.

¹²⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

¹²¹ Hz. Ömer'in ise dilinin her iki kenarıyla bu harfi telaffuz ettiği nakledilmiştir. Bk. Ahmet Turan Arslan, “Dâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Temmuz 2024).

¹²² Dâdî, *et-Tahdîd*, 103.

¹²³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

¹²⁴ Arslan, “Dâd”.

Dâd (ض) harfi cehr, rihvet, ıtbak, isti'la, ismat, nefh, ve istitâle gibi lazımlî sıfatlara haiz olup¹²⁵ en kuvvetli harfler arasında yer almaktadır.¹²⁶ Bazı alimlere göre tefeşşî sıfatı da mevcuttur.¹²⁷ İbnü'l-Cezerî istitâle sıfatının yalnızca dâd (ض) harfine özgü bir sıfat olduğunu zikrederken¹²⁸, Sîbeveyhi ise şîn (ش) harfinin de benzer bir sıfat taşıdığını ifade etmiştir.¹²⁹ Fakat Sîbeveyhi'nin bu görüşü tecvid alimlerinin çoğunluğu tarafından kabul görmeyerek istitâle sıfatının yalnızca dâd (ض) harfine mahsus olduğu vurgulanmıştır.¹³⁰ Mekkî b. Ebi Talib'e (öl. 437/1045) göre dâd (ض) harfinin bitiş yeri lââm (ل) harfinin başlangıcıdır.¹³¹ İbrâhîm b. Halîl el-Câberî (öl. 732/1332) ise dâd (ض) telaffuz edilirken harfin uzamasının dil kenarının başlangıcından dilin sonuna kadar devam ettiğini belirtir. Câberî, istitâle sıfatına haiz olan dâd (ض) ile med harfleri arasındaki uzama açısından farkın, istitâle sıfatının harfin mahrecinde gerçekleştiğini, meddin ise harekeli harften sonra gelen med harfinde gerçekleştiğini izah etmektedir.¹³²

¹²⁵ Sıfatların detayları için bk. Mekkî b. Ebi Tâlib Ebû Muhammed el-Kaysî, *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kırâ'e ve tahkiki lafzi't-tilâve*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Amman: Dâru Ammâr, 1428/2008), 115-142; Cüraysî, *Nihayetü'l kavlu'l müfîd*, 61-82; Zarrûk, *Şerhu Mukaddimeti'l-Cezeriyyeti*, 43-47; Muhammed b. Bîr Alî er-Rûmî el-Birgivî, Dürri Yetîm (İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası, 1301), 3, 4; Eskicizâde Ali Mehdî b. Hüseyin Edirnevî, *Tecvid Risâleleri I: Terceme-i Dürri Yetîm* (İstanbul: Âsitâne, 1280), 7-9; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 197-227; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 113-127; Hamed, *Muhtasar Mukaddime-i Cezeriyye Şerhi*, 45-61; İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 84-99; Çânim Kaddurî el-Hamed, *Kur'an Fonetiki Üzerine Tetkikler-Tecvid Âlimleri Özelinde*, çev. Mehmet Emin Maşalı vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 223-327; Ali Celâleddin Karakılıç, *Tecvîd İlmi* (Ankara: Kalkan Matbaa, 2011), 41-59; Hayrettin Öztürk, "Kur'ân-ı Kerîm Kıraati'nde Dâd (ض) Harfi: Mahreci ve Sıfatları", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Haziran 2018), 41-67.

¹²⁶ Hamed, *Muhtasar Mukaddime-i Cezeriyye Şerhi*, 58.

¹²⁷ Mekkî b. Ebi Tâlib, tefeşşî (yayılma) sıfatının şîn harfine mahsus olmasına rağmen bazı âlimlerin dâd harfi de bu sıfata haizdir görüşünde olduklarını aktarır. Bk. Mekkî, *er-Ri'âye*, 135.

¹²⁸ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 96.

¹²⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

¹³⁰ Çânim Kaddurî Hamed, *eş-Şerhu'l-vecîzü ale'l-mukaddimeti'l-Cezeriyyeti* (Cidde: Ma'hedü'l-İmâmi's-Şâtibî, 1430), 52, 53.

¹³¹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 134.

¹³² Ahmed b. Abdullah b. Dervîş Süleymânî, *Kenzü'l-meânî fi şerhi Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî dirâseten ve tahkikan* (Medine-i Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1430), 4/876; Cüraysî, *Nihayetü'l kavlu'l müfîd*, 80;

3.2.2. Dâd (ض) Harfinin Telaffuzundaki Değişim

Kur'ân harflerinin ses özellikleri yani fonetiği ve özellikle dâd (ض) harfinin telaffuzundaki problemler her zaman gündemdeki yerini koruduğu için son dönemlerde konuyla ilgili çalışma yapan âlimler de farklı görüşler ortaya koymuşlardır.¹³³ Örneğin Alman müsteşrik Gotthelf Bergsträsser (1886-1933) Zemahşeri'nin (öl. 538/1144) bazı Arapların dâd'ı (ض) rihvet sıfatlı bir ses olmasına rağmen şiddet sıfatlı bir harf olarak telaffuz ettiklerini ifade ettiğini naklederek, kendisi de aynı probleme değinerek pek çok şehirde bu şekilde telaffuz edildiğini belirtmiştir.¹³⁴ Fransız müsteşrik Jean Cantineau (1899-1956) ise eski dâd'ı (ض), lâm (ل) ve zâ (ظ) karışımı farklı bir zâ (ظ) sesi olarak tarif ederken; Fransız rahip ve müsteşrik Henri Fleisch (1904-1985) de zâ (ظ) ve lâm (ل) karışımı bir ses olarak telaffuz edildiğini fakat bu sesin günümüzde kaybolduğunu dile getirmiştir.¹³⁵ İbrahim Enis ise Halil b. Ahmed gibi dilbilimcilerin tarif ettiği dâd (ض)'ın yerine artık Mısır başta olmak üzere hemen her yerde şiddet sıfatlı bir harfin telaffuz edildiğini ifade etmiştir.¹³⁶ Ğânim Kaddûrî Hamed de Arap dilbilimcileri ve tecvid alimlerinin tarif ettiği dâd (ض) sesinin günümüzde olmadığını şimdilerde Mısır'da olduğu gibi kalın dâl (د) sesine benzeyen bir sesin, Irak'daki gibi de zâ (ظ)'dan hiçbir farkı olmayan bir sesin dâd (ض) yerine telaffuz edildiğini belirtmiştir.¹³⁷

3.2.2.1. Dâd (ض) Harfinin Telaffuz Sorunu (Dâd-ı Daîfe)

Dâd-ı daîfe (zayıf dâd) ifadesini ilk kez kullanan Sîbeveyhi'dir. Fer'î harfleri izah ederken dâd-ı daîfeyi de hoş görülme-yen harfler manasında *hurûf-u ğayr-i müstahsene* harfleri arasında saymıştır.¹³⁸ Ebû Saîd es-Sîrâfî

İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 218.

¹³³ Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 1428/2007), 227.

¹³⁴ Gotthelf Bergsträsser, *et-Tatavvürü'n-nahviyyü li'l-luğatil'l-Arabiyyeti* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1414), 18.

¹³⁵ Ramazan Abdüttetvab, *el-Medhal ila ilmi'l-luğa ve menahicü'l-bahsi'l-luğavi* (Kahire: Mektebetü'l Hânci, 1417), 66.

¹³⁶ İbrahim Enîs, *el-Asvâtü'l-luğaviyye* (Kahire: Mektebetü Nehdati Mısır, ts.), 137.

¹³⁷ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 227.

¹³⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/432.

(öl. 368/979) de zayıf dâd'ı telaffuzu tam ortaya konamayan dâd (ض) harfinin dâd-zâ (ظ ض) arası bir şekilde okunmasıdır¹³⁹ şeklinde tarif etmiştir. Ebü'l-Bekâ İbn Yaîş (öl. 643/1245) de zayıf dâd (ض) la ilgili benzer ifadeleri kullanır.¹⁴⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344) ise zayıf dâd (ض)'la ilgili el-Fârisî'nin dâd (ض) harfinin mahrecini iyi beslemeden tahfif ve eksiltmeye gidersen itbak sıfatını zayıflatmış olursun dediğini, İbn Harûf'un da sağ ve sol dil kenarından çıkarılmak suretiyle bozulmaya uğramış bir dâd (ض) harfidir diye tarif ettiğini nakleder.¹⁴¹ Ebü'l-Müntehâ Mağnîsi (öl. 1000/1592) gerek Arap gerekse diğer İslâm memleketlerinde dâd (ض) harfinin şiddet sıfatına sahipmiş gibi kolay bir tarzda okunduğunu, şayet telaffuzu kolay bir harf ise tecvid ve fıkıh kitaplarında neden sürekli dâd'ın (ض) zorluğundan bahsedildiğini ifade ederek teori ile uygulanan pratiğin çelişkili olduğunu vurgulamıştır.¹⁴²

3.2.2.2. Dâd (ض) Harfini Zâ (ظ) Harfiyle Karıştırma Sorunu

Dâd (ض) ve zâ (ظ) harflerinin karıştırılmasını Hz. Ömer'in bir ifadesinden İslâm'ın ilk asrına kadar dayandıranlar vardır.¹⁴³ Kırâât imamlarından İlk olarak Ebû Amr el-Basrî (öl. 154/771) dâd (ض) ile zâ (ظ) harflerinin birbirine karıştırılmadan okunması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴⁴ Asmaî (öl. 216/831) dâd (ض) harfi ile zâ (ظ) harfini ayırmanın zorluğundan söz ederken, Câhız da (öl. 255/869) halkın bu iki harfi telaffuz ederken birbirine karıştırdıklarını ifade etmiştir. Toplumda görülen bu hatalı okuyuşların, özellikle ana dilleri Arapça olmayıp sonradan Müslüman olan Farisî ve Türklerin İslâm'la tanıştıktan sonra yaygınlaştığı fikri ortaya atılmıştır.

¹³⁹ Sîrâfî, dillerinde dâd (ض) harfi olmayan milletler telaffuzunda zorluk çektikleri için dâd (ض)'ı dilin kenarı ve ön dişlerden zâ (ظ) olarak çıkarmışlar, doğru telaffuzu ortaya koyabilmek için dâd (ض) harfini kendi mahrecinden çıkarmaya zorlayınca da ortaya dâd-zâ (ظ ض) arası bir okuyuş çıkmıştır bilgisini verir. bk. Kurtubî, *el-Mûdih fi't-tecvîd*, 86.

¹⁴⁰ Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddin Yaîş b. Ali b. Yaîş el-Esedî İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassalü li'z-Zemahşerî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 5/526.

¹⁴¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfü'd-darabi min lisâni'l-Arab*, thk. Recep Osman Muhammed (Kahire: Mektebetü'l Hânci, 1418/1998), 1/15.

¹⁴² Ebü'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed Mağnisâvî Mağnîsi, *Tecvid Risâleleri I: Terceme-i Cezerî* (İstanbul: Âsitâne, 1280, 141; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 218.

¹⁴³ Detay için bk. Mustafa Sâdık Râfî, *Târîhu âdâbi'l-Arab* (İstanbul: Daru'l Kütübül-Arabiyye, ts.), 1/90.

¹⁴⁴ Küçük, *Kırâat İlminde Dâd*, 172, 173.

Sebebine gelince yeni Müslüman olan bu kişilerin Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenme ve okuma arzusunda olmaları, fakat bununla birlikte telaffuzda zorlanmaları neticesinde hatalı okuyuşların toplumda giderek arttığı ifade edilmiştir.¹⁴⁵

Dâd (ض) harfi zâ (ظ) harfinin yerine okunduğu gibi zâ'ya benzetilerek de okunmuş ve hala da okunmaktadır. “الضاد الطائفة” ed-dâdu'z-zâiyye diye isimlendirilen bu telaffuz şekli dâd-zâ (ظ ض) arası bir okuyuştur. Dâd (ض) harfi, mahreci ve istitâle sıfatı ile zâ (ظ) harfinden ayrılırken¹⁴⁶ cehr¹⁴⁷, rihvet¹⁴⁸, isti'lâ, ıtbak, tefhim ve nefh sıfatları açısından ortakır.¹⁴⁹ Zâ (ظ) harfi Arapça dışında hiçbir dilde olmayıp¹⁵⁰, mahreci peltek sê (ث) ve zêl (ذ) harfleriyle birlikte ön üst diş etlerinden,¹⁵¹ dil ucu ile dişlerin uçları arasından,¹⁵² dil ucu ile üst ön dişlerin uç kısmından şeklinde tarif edilmiştir.¹⁵³ Başlangıç noktasının diş eti olmasından dolayı da bu harflere (ظ ذ ث) lisevî harfler denmiştir.¹⁵⁴

Mekkî b. Ebî Tâlib dâd (ض) harfini istitâle sıfatı ile telaffuz ederken nefes sesinde aşırıya kaçılırsa zâ (ظ) veya zêl (ذ) harfine dönüşeceğinden bundan sakınılması gerektiğini dile getirmiştir.¹⁵⁵ Fahreddin er-Razî (öl. 606/1210) sadece Arap milletine mahsus bir harf olan dâd (ض)'ın rihvet sıfatı ve ortak sıfatlar ile zâ'nın (ظ) mahrecine yaklaştığını¹⁵⁶, Hasan b. Kasım

¹⁴⁵ Arslan, “Dâd”.

¹⁴⁶ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 217.

¹⁴⁷ Dâd (ض) harfi, zâ (ظ) harfi ile cehr sıfatında ortak olsa da bu sıfatın dâd (ض) harfinde daha kuvvetli olduğu belirtilmektedir. Bk. Eşref Muhammed Fuad Tal'at, *İ'lâmü sâdeti'n-nücebâ ennehü lâ teşabühe beyne'd-dâd ve'z-zâ* (Kahire: Mektebetü's-Sünneh, 1408), 81.

¹⁴⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, zâ (ظ) harfinin rihvet sıfatına dâd (ض) harfinden daha yakın olduğunu belirtir. *Mekkî, er-Ri'âye*, 220.

¹⁴⁹ Cüraysî, *Nihayetü'l-kavlu'l müfid*, 83.

¹⁵⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/53.

¹⁵¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/58.

¹⁵² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

¹⁵³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/201; a.mlf., *el-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*, 9.

¹⁵⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/58; Mekkî, *er-Ri'âye*, 140; İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 85.

¹⁵⁵ Mekkî, *er-Ri'âye*, 185.

¹⁵⁶ Razî, bütün bu ortaklık ve benzerliklerden dolayı da namazda dâd (ض) harfi yerine zâ (ظ) harfinin okunmasının namazı bozmayacağı kanaatini taşır. Ona göre iki harf arasında benzerlikler birbirinden ayırt edilmesini güçleştirmekte ve yükümlülüğü ortadan kaldırmaktadır. *er-Râzî, Mefâtihu'l-gayb*, 1/69.

el-Murâdî (öl. 749/1348) ise dâd'ın (ض) kuvvetli ve zor bir harf olduğunu, zâ (ظ) harfinden ayırt etmenin büyük bir çaba ve alıştırma gerektirdiğini vurgulamıştır.¹⁵⁷ İbnü'l-Cezerî *en-Neşr'* de telaffuzu en zor harfin dâd (ض) olduğunu, zâ (ظ) harfine benzetilmesinin ise ortak sıfatlardan kaynaklandığını, hakkını vererek doğru telaffuz edebilenlerin azınlıkta olduğunu, okuyucuların genellikle zâ (ظ), zêl (ذ), lâm (ل), zêy (ز) harfleriyle karıştırdıklarını ve bu okuyuşların hiçbirinin caiz olmadığını vurgular.¹⁵⁸ İbnü'l-Cezerî *et-Temhîd* adlı eserinde de benzer ifadelerle yer verip Şamlıların ve bazı doğu milletlerinden olan okuyucuların dâd (ض)'ı "الظَّالين الضَّالين" zâ (ظ) şeklinde telaffuz ettiklerini¹⁵⁹ fakat Allâh'ın murad ettiği manayı bozacağından bunun caiz olmadığını ancak avâm/halk için bir ruhsat olabileceğini ifade eder.¹⁶⁰ Ali el-Kârî de bazı milletler tarafından dâd (ض) harfinin zâ (ظ), dâl (د), tâ (ط) harfleri gibi okunduğunu hatta hiçbir mahrece dayandırmadan bir gürültü halinde çıkardıklarını eleştirirken¹⁶¹, Muhammed b. Ğânim el-Makdisî (öl. 1004/1596) ise fıkıh âlimlerinin, zelletü'l-kârî meselesinde dâd (ض)'ı, zâ (ظ) dışında telaffuz edenler hakkında herhangi bir görüş beyan etmediklerini, meşhur eserlerde dâd (ض) harfinin mahrecinin ancak zâ'lı (ظ) dâd'a ait olduğunu vurgulandığını dile getirir.¹⁶² Mar'aşî ise, Ebu Hayyân'ın Türk diline dair yazdığı eserinde dâd (ض) harfinin Türk dilinde olmadığını bu yüzden zâ'ya (ظ) benzeyen bir dâd (ض) okurlar dediğini nakleder. Mar'aşî de dâd (ض) harfini tam olarak zâ (ظ) şeklinde okumanın yanlış olduğunu ifade eder. Bununla birlikte tâ (ط) ve zâ (ظ)

¹⁵⁷ Hasan b. Kasım Murâdî, *el-Müfîd fi şerhi umdeti'l-mücîd fi'n-nazmi ve't-tecvîd*, thk. Cemal Seyyid Rufâî (Gize: Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, 2001), 108-111.

¹⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/219; Muhammed b. Musa Âli Nasr, *el-Ahdâü'l vâkıatü fi sûratî'l-Fâtihati mine'l-müsallîne ve eimmeti'l-mesâcidî'l kârîin* (Amman: Mektebetü'l Vatanî, 2005), 66, 67.

¹⁵⁹ Kelimelerde geçen dâd veya zâ harfinin anlam farklılığı için bk. Ebu'l-Kâsım Sâ'd b. Ali b. Muhammed Zencânî, *Kitâbü zââtî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Saîd el-Mevlevî (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1991), 144.

¹⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 130, 131;

¹⁶¹ Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 38.

¹⁶² Ali b. Ğânim el-Makdisî, "Buğyetü'l-murtâd li tashîhi'd-dâd", thk. Muhammed Cabbar Muayyibid, *Mecelletü'l-Mavrid* 18/2 (Yaz 1989), 120-127, 130.

harflerinin benzerlik ve farklılığı değerlendirildiğinde ise gerek sıfat gerekse mahreç açısından dâd (ض) harfinin zâ'ya (ظ) daha yakın olduğunu ve işitenin bu iki harfi net olarak ayırt edemeyebileceğini belirtir.¹⁶³

3.2.2.3. Dâd (ض) Harfini Tâ (ط) ve Dâl (د) Harfleriyle Karıştırma Sorunu

Tâ-i mühmele de denilen ve sekizinci mahreç olarak zikredilen tâ (ط) harfi, dâl (د) ve tê (ت) harfleriyle birlikte dil ucu ile iki üst ön dişlerin dip kısmından çıkar.¹⁶⁴ Üst damaktan çıkarıldığından hurûf-i nit'iyye içerisinde yer alan tâ (ط) cehr, şiddet, itbâk, isti'lâ ve kalkale gibi sıfatlara sahiptir. Itbâk sıfatının en kuvvetli harfi olması nedeniyle¹⁶⁵ aynı mahrece sahip dâl (د) ve tê (ت) harflerinden ayrılır.¹⁶⁶ Sîbeveyhi eğer itbak sıfatı olmasaydı tâ (ط) harfi dâl (د) harfine dönüşürdü diyerek bu harflerin birbirinin kalını ve incesi olduğuna işaret etmiştir.¹⁶⁷ Bazı tecvid âlimleri ise özelliğini yitirmiş bu harfi dillerinde tâ (ط) harfi olmayanların telaffuz ettikleri zayıf bir harf olarak ifade etmişlerdir.¹⁶⁸ Konuyu dâd (ض) harfiyle karıştırılması açısından değerlendiren İbnü'l-Cezerî kendi döneminde Mısır halkının büyük çoğunluğu ile Mağriplilerin¹⁶⁹ bir kısmı (Kuzey Afrika) dâd (ض) harfini mahrecine tam dayandırmayıp tâ (ط) harfiyle karışık başka bir harf şeklinde okuduklarını belirtmiştir.¹⁷⁰ Makdisî de Mısırlıların çoğunun dâd (ض) yerine telaffuz ettikleri, kalın dâl (د) ve tâ (ط) harfini andıran hatalı harfe tâ'lı dâd (ض-ط) ed'dâdu't-tâiyye "الضاد الطائية" ismini verdiklerini,

¹⁶³ Mehmed b. Ebû Bekr Saçaklızâde Mar'aşî, *Keyfiyyetü edâ'id-dâd*, thk. Hatim Salih Dâmin (Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 2003), 24.

¹⁶⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433; Mekkî, *er-Ri'âye*, 198.

¹⁶⁵ Mekkî, *er-Ri'âye*, 123, 198.

¹⁶⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/436.

¹⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/432.

¹⁶⁸ Kurtubî, *el-Mûdih fi't-tecvîd*, 86.

¹⁶⁹ Not: Safâkusî İbnü'l-Cezerî'nin mağrib ifadesinden uzak mağribi yani Kuzey Afrika'yı kastettiğini ifade eder. Safâkusî, *Tenbihu'l-ğâfilîn*, thk. Muhammed Şazeli en-Neyfer, (Tunus: Müessesetü Abdülkerim b. Abdullah, 1974), 87.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 131.

ancak nefh sıfatlı harfler arasında tâ'lı dâd'ın (ض-ط) yer almadığını vurgulamıştır.¹⁷¹ Mar'aşî ise dâd (ض) harfi ile tâ (ط) harfi arasında mahreç ve sıfatları açısından farklılık olduğu için dâd'ı (ض), tâ (ط) olarak okumanın açık bir hata olup lahn-i celî olduğunu ifade etmiştir.¹⁷²

3.2.2.4. Dâd (ض) Harfini Kalın Lâm Harfiyle Karıştırma Sorunu

Sîbeveyhi ve Kurtubî lâm (ل) harfi, mahreç olarak dilin aşağı kenarından dil ucunun bitimine kadar olan kısmı ile devamında üst damaktaki dâhik, nâb, rübaiy ve seniyye dişleri arasından çıktığını ifade etmişlerdir.¹⁷³ Mekkî b. Ebî Tâlib ise lâm'ın (ل) beşinci mahreçten dil kenarının en son noktasının aşağı kısmından çıktığını ve dâd (ض) harfinden sonra geldiğini orta kuvvette bir harf olup cehr, rihvet ve inhıraf sıfatlarını barındırdığını belirtir.¹⁷⁴ Sîbeveyhi, dâd (ض) harfini rihvet sıfatlı, lâm'ı (ل) ise şiddet ile rihvet arası orta bir ses olarak tarif etmiştir.¹⁷⁵ Dâd (ض) ve lâm (ل) harflerinin ikisi de dil kenarından çıktığı ve aynı zamanda tefhîm ile (kalın sesle) okundukları için altıncı ve yedinci yüzyılın başlarında dâd (ض) harfini tağlîz/tefhîm ile okunan lâm harfi gibi telaffuz edenler olmuştur.¹⁷⁶ Sehâvî *Kaside-i Nûniyye'* sinde nice toplulukların dâd harfini doğru telaffuz edemediğinden kalın lâm olarak çıkardıklarını söylerken; kasîdeyi şerheden Murâdî ise, dâd (ض) ile lâm (ل) harfinin ortak mahrece sahip olmaları nedeniyle dâd harfinin sesinin tağlîz/tefhîm (kalın) ile okunan lâm ile benzerlik arz ettiğini bu nedenle bazı okuyucuların dâd'ı (ض) lâm harfi gibi çıkardıklarını ifade eder. Bu iki harfi birbirinden ayırmak isteyenlerin ise dâd'ın (ض) mahrecinin başlangıcına dikkat etmeleri gerekirken ayrıca dâd'ın (ض) sıfatlarının da belirginleştirilmesi gerektiğini vurgular.¹⁷⁷

3.2.2.5. Dâd (ض) Harfini Zêy (ز) ve Zêl (ذ) Harfleriyle Karıştırma Sorunu

Dâd (ض) harfinin ses açısından karıştırıldığı diğer harfler ise zêy (ز) ve zêl (ذ) harfleridir. Dil ucu ile dişlerin üst kısmı arasındaki mahreçten çıkan

¹⁷¹ Makdisî, "Buğyetü'l-Murtâd", 123-127; Hamed, *ed-Dırâsatü's-savtiyye*, 272-275.

¹⁷² Mar'aşî, *Keyfiyyetü edâ'id-dâd*, 21-24.

¹⁷³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433; Kurtubî, *el-Mûdih fi't-tecvid*, 78.

¹⁷⁴ Mekkî, *er-Ri'âye*, 188.

¹⁷⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

¹⁷⁶ Ferağlı Seyyid Urbâvî, "Savtü'd-dâdi'l-fasîhati'lletî nezele bihe'l-Kur'ân" (Erişim 10 Ağustos 2024).

¹⁷⁷ Murâdî, *el-Müfid* 109-110.

zêy (ز)¹⁷⁸ harfi safîr sıfatlı harflerdendir. Safir harfleri ise sâd (ص), sîn (س) ve zêy (ز) olmak üzere üç tanedir. Zêy (ز) harfi Cehr, rihvet, safîr, infitâh, istifâle, terkîk, zuhur, ismat sıfatlarına haizdir.¹⁷⁹ Zêl (ذ) ise dil ucu ile ön dişlerin uç kısmından zâ (ظ) ve sê (ث) harfleriyle birlikte aynı mahreçten çıkan¹⁸⁰ cehr, rihvet, istifâle, infitah, terkîk, zuhûr, ismat gibi sıfatlara sahip bir harftir.¹⁸¹ İbnü'l-Cezerî dâd (ض) harfini okurken peltek zêl (ذ) harfiyle karıştırıldığını¹⁸², bazılarının da zê/zêy (ز) harfine işmam ettiğini bu okuyuşların caiz olmadığını ayrıca diğer karıştırılan harflere göre de daha fâhiş bir hata olduğunu ifade eder.¹⁸³ Safâkusî (öl. 1118/1706), bazılarının zêl (ذ) harfini dâd (ض) olarak okuduğunu bunun büyük bir hata olup kelime ve anlam açısından bozulmaya sebebiyet vereceğini ifade eder.¹⁸⁴

3.2.3. Namazın Sıhhati Açısından Dâd (ض) Harfindeki Kıraat Hatalarının Değerlendirilmesi

Hanefîler kıraat hatalarını zelletü'l-kârî başlığında incelerken,¹⁸⁵ Hanefî mezhebi dışındaki diğer mezhepler Hanefîler kadar sistematik olmakla birlikte, “zelletü'l-kârî” başlığı yerine “lahn (hata)”, “lehhân (çok hata yapan)” ve “lâhin (az hata yapan)” kavramlarını kullanmışlardır.¹⁸⁶

¹⁷⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

¹⁷⁹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 116, 118, 119, 124, 135, 136, 209, 210.

¹⁸⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

¹⁸¹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 116, 118, 119, 124, 125, 140, 224, 225.

¹⁸² Yukarıda Mekkî b. Ebî Tâlib'in benzer görüşünü zikretmiştik. Mekkî, *er-Ri'âye*, 185.

¹⁸³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/219. Not: Konuyla ilgili örnek verecek olursak “الضالين” kelimesi dâd (ض) harfi ile okunduğunda “dalâlete düşenlerin yoluna değil” anlamı çıkarken; peltek zêl (ذ) ile “الذالين” olarak okununca mana “zillete düşenlerin yoluna değil”; keskin zêy (ز) harfi ile “الزالين” olarak okunduğunda ise “ayakları kayanların yoluna değil” anlamlarına geldiğinden kastedilen mana bozulmaktadır.

¹⁸⁴ Safâkusî, *Tenbihu'l-ğâfilîn*, 1/58.

¹⁸⁵ Komisyon, *el-Fetâvâ'l-Âlemgiriyye (el-Fetâvâ'l-Hindîyye)* (Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1310), 1/79-81; Kaplan, *Kur'an Tilâvetinde Okuyucu Hataları*, 54-57.

¹⁸⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983), 1/132, 193; Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin en-Nevevî, *Dekâiku'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, ts.), 46; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed el-Makdisî İbn Müflih-Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *Kitâbu'l-Fürûi ve tashîhu'l-fürûi* (Beyrut; Riyad: Müessesetü'r-Risâle; Dâru'l-Müeyyid, 1424/2003), 3/19; Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrâhmân et-Tarablusî, *Mevâhibü'l-celîl fi şerhi muhtasarı Halîl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 2/100, 101; Gürkan, “Zelletü'l-Kârî”.

İslam fıkında zelletü'l-kârî konusunda mütekaddimûn¹⁸⁷ ve müteahhirûn dönemi âlimlerinin görüşleri olmak üzere iki görüş mevcuttur. Mütekaddimûn âlimleri namazdaki kıraat esnasında inanılması küfrü gerektirecek şekilde manayı bozan okuyuşlar, benzeri Kur'an'da olmayan okuyuşlar, anlamı belirgin bir tarzda bozulmuş olan okuyuşlar sebebiyle namaz bozulur görüşündedirler. Hanefîler ve Şafiîler bu konuda hemfikirlerdir.¹⁸⁸ Bununla birlikte mütekaddimûn dönemi alimlerinden el-Bîkendî (öl. 225/839), el-Hulvânî (öl. 250/864), Saîd el-Belhî (öl. 295/908), Fazl el-Belhî (öl. 319/931), el-Hinduvânî (öl. 362/973) gibi bazı muhaddis ve fakihlerin, kişinin hatalı okuyuşu nedeniyle mana bozulsa bile namazının bozulmayacağı kanaatini taşıdıkları da bilinmektedir.¹⁸⁹ Müteahhirûn dönemi alimleri ise konuyu daha detaylı ele almışlar, içinde bulundukları dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak zorluğu ortadan kaldırma, kolaylaştırma, umûmü'l belvâ gibi prensiplerle yaygın hale gelen yanlışlıklara müsamaha göstermişlerdir.¹⁹⁰

¹⁸⁷ İslâmî ilimler açısından mütekaddimûn-müteahhirûn ayırımında ağırlıklı olarak bu ilimlerin gelişimlerini tamamladıkları dönemin esas alındığı buna göre İslâm'ın başlangıcından IV. (X.) yüzyılın başlarına kadar ki zaman dilimi İslâm ilimleri tarihinde genellikle mütekaddimûn devri olarak belirtilmektedir. Detay için bk. Murteza Bedir, "Mütekaddimûn ve Müteahhirûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 01 Kasım 2025); Fıkıh ilmi açısından bakıldığında ise Hanefî mezhebinde mütekaddimûn ve müteahhirûn devirlerini ayıran dönüm noktasının diğer mezheplerde (Şafiî, Hanbelî, Malikî) olduğu gibi IV. (X.) yüzyıl olduğu belirtilmekle birlikte geç dönem Hanefî literatüründe mütekaddimûn devrinin V. (XI.) yüzyılın ortasına kadar devam ettiği belirtilmektedir. Detay için bk. Eyyüp Said Kaya, "Mütekaddimûn ve Müteahhirûn/ 2. Bölüm Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 01 Kasım 2025).

¹⁸⁸ İbn Âbidin, *Raddü'l-muhtâr*, 1/ 530, 531; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali İnanç-İbadet-Günlük Hayat* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2005), 346-351.

¹⁸⁹ Ebû'l-Mehâsin el-Fergânî, *Fetâvâ Kâdîhân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 127, 128.

¹⁹⁰ Müteahhirûn Hanefî fahihler, kelime içinde harf değişikliği yapıldığında ortaya çıkan yeni kelime, "تَأْمُنُونَ" (acı çekersiniz) yerine "تَعْلَمُونَ" (bilirsiniz) örneğinde gibi Kur'an'da bulunan bir kelime olursa namazın bozulmayacağı ifade edilmiştir. Fakat değiştirilen harfle ortaya çıkan yeni kelime Kur'an'da bulunmamasına rağmen değiştirilen iki harfin mahreç birliği -ğayn (غ) yerine hâ (ح) harfinin okunması, mahreç yakınlığı, birbirinin yerine ibdâl (yerine geçmek) edilebilmesi özelliklerinin yanı sıra yeni ortaya çıkan kelimelerin anlam açısından yakın olması halinde İmam Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre, namaz bozulmaz, Ebû Yûsuf'a göre ise namaz bozulur. Mahreç birliğine örnek ğayn (غ) yerine hâ (ح) harfinin okunması, mahreç yakınlığına örnek ise kâf (ك) ile kâf (ك) harflerinin okunması verilebilir. Çünkü Arapların bir kısmı bu iki harf arasında

Hanefî mezhebinin ağırlıklı olarak uygulandığı bölgelerde mezhebin benimsenmesinde önemli katkıları olan Ebû'l-Leys es-Semerkandî (öl. 373/983) *Uyûnü'l-Mesâil* adlı eserinde okuyucunun Fâtîha sûresinde geçen (غَيْرِ الْمَغْضُوبِ) ve (وَلَا الضَّالِّينَ) ifadelerindeki¹⁹¹ dâd (ض) harfi yerine zâ'yı (ظ) okursa Ebû Mutî' Abdullah b. Mesleme el-Belhî'nin (öl. 199/814) namazın bozulacağı yönünde, Ebû Abdullah Muhammed b. Seleme'nin (öl.

ibdâl yaptığı gibi ikisi de yakın mahreçten çıkmaktadırlar. Anlam değişikliğine yol açan harf değişikliklerinde ise, örneğin bir kimse dâd (ض) harfi yerine tâ'yı (ط), ya da tam tersini okursa Hanefî fıkıh âlimlerinin çoğu namazın bozulacağı yönünde görüş bildirmişlerdir. Hanefî âlimleri bazıları ise, zaruret (umûmü'l-belvâ) sebebiyle, özellikle Arap olmayan kimselerin namazının bozulmayacağını ifade etmişlerdir. Bu durumun da ancak mahreçleri birbirine yakın harfler için geçerli olacağını, değişikliğin mahreçleri uzak harfler arasında ve anlamı bozan bir biçimde yapılırsa namazın bozulacağını ifade etmişlerdir. Örneğin bir kimse zêl (ز) harfi yerine dâl (د) ya da tam tersi, ayn (ع) yerine kâf (ق), lâm (ل) yerine nûn (ن) ya da bunların tersini okursa namazı ittifakla bozulur denmektedir. Gerekçe olarak da bu harfler arasında mahreç birliği veya yakınlığının olmaması gösterilmiştir. Bununla birlikte, bazı Hanefî âlimleri, iki harf uzak mahreçten olsa bile, eğer bu tür hata avam arasında yaygınsa, örneğin sâd (ص) yerine dâl (د), veya zêl (ز) yerine zêy (ز), ya da dâd (ض) yerine tâ (ط) okunduğunda namazın bozulmayacağını ifade etmişlerdir. Eğer okuyucu kelimenin yapısında bulunmayan bir harfi eklerse ve bu ekleme ayet yapısını bozar ve anlamı çirkinleştirirse, bazı Hanefî âlimleri böyle bir durumda namazın bozulmasından korkulur muhtemelen de bozulur görüşündedirler. Okuma kusurları açısından ise eğer bir kimse peltek olması hasebiyle, bazı harfleri doğru telaffuz edemiyorsa, dili bu şekilde alışmış ve düzeltmiyorsa Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre ancak kendi gibi aynı kusuru taşıyan bir cemaate imam olması gerektiği ifade edilmiş, Ebû Hanîfe'nin de de aynı görüşte olduğu zikredilmiştir. Ebû Hanîfe eğer cemaatin içinde doğru telaffuz edebilen biri varsa ve buna rağmen o kimse (konuşma kusurlu kişi) imam olursa hem onun hem de cemaatin namazı bozulur görüşünde olup, bununla birlikte sürekli vakıf-ibtidâ hatası yapan, namaz sırasında sürekli boğaz temizleyen ve kekeme olanların imamlık yapmalarının uygun olmadığını ifade etmiştir. Detay için bk. Tâhâ Muhammed Fâris, "Zelletü'l-kârî li-Burhânüddîn Ahmed b. Ebî Hafs Yûsuf el-Fârâbî", *Âfâkü's-Sekâfeti ve't-Türâs* 104 (Aralık 2018), 140, 141; Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Mergînânî el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004), 1/318-321; Fahd b. Abdullah b. Abdullah el-Kahtânî, *Hizânetü'l-müftî li-Hüseyn b. Muhammed el-Hüseyn es-Semenkânî*, (Sudi Arabistan: Kral Halid Üniversitesi, Doktora Tezi, 1441/2019), 610-612; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ahmed es-Sâlihî İbn Tûlûn-Ahmed b. Muhammed b. Ali b. İsmail Tahânevî, *ed-Dâriü alâ zelleti'l-kârî yelîhi zelletü'l-kârî*, thk. Ömer Yûsuf Abdulğani Hamdân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1438/2018), 35-45, 94-97; Gürkan, "Zelletü'l-Kârî".

¹⁹¹ el-Fâtîha 1/7.

278/891) ise tam aksine namazın bozulmayacağı yönünde görüş bildirdiğini aktarır.¹⁹² Hanefî usûlcü ve fakihlerinden zelletü'l-kârî meselesini ele alan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100), imamın kıraatının doğru ve düzgün olmasının, cemaatin namazının da geçerliliğini etkileyeceğinden kelimelerin anlamını değiştirmeyecek tarzda düzgün bir okuyuşa sahip olmasının önemine dikkat çekmiştir.¹⁹³

Zemahşerî (öl. 538/1144), “بُصْنَيْنِ”¹⁹⁴ kelimesinin Abdullah b. Mes'ûd'un mushafında zâ (ظ) ile, Übeyy b. Ka'b'ın mushafında dâd (ض) ile yazıldığını dolayısıyla Hz. Peygamber'in her iki harfle de telaffuz ettiğini ifade eder. Bu bağlamda iki farklı harfle telaffuz edilmesi sonucunda iki ayrı kıraatın ortaya çıktığını bu nedenle iki harfin çıkış yerini bilmenin ve harfleri birbirinden ayırmanın kesinlikle gerekli (vacip) olduğunu belirtir. Arap olmayanların çoğunun bu iki harfi ya ayıramadıklarını ya da ayırsalar bile genellikle yanlış telaffuz ettiklerini oysa aralarında büyük bir farkın bulunduğunu dile getirir.¹⁹⁵

Ebü'l-Mehâsin el-Fergânî (öl. 592/1196) ise *Fetavâ-i Kâdîhân* adlı eserinde namazdaki kıraat hatalarının hükmü başlığında, okuyucu hatasının i'rab, harf, kelime ya da ayetlerde olabileceğini, i'rabda yapılan hatanın, sürekli karşılaşılan ve ayırt edilmesi zor bir hata çeşidi olması hasebiyle anlamı değiştirmedeği sürece namazı bozmayacağını ve bağışlanabilir bir hata olduğu ifade eder.¹⁹⁶ Bezzâzî (öl. 827/1424) *Fetâvâ'sında*, İbn Hümâm'ın (öl. 861/1457), Mergînânî'nin (öl. 593/1197) *Hidâye Şerhi* diye

¹⁹² Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, 30.

¹⁹³ Necattin Hanay, “Ebü'l-Yüsr el-Bezdevî'nin Zelletü'l-Kârî Risalesi: İnceleme ve Tahrîk”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/1 (Nisan 2016), 21-25.

¹⁹⁴ et-Tekvîr 81/24.

¹⁹⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, Mustafa Hüseyin Ahmed, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîli fi vücuhi't-te'vîl* (Kahire; Beyrut: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs; Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987), 4/713. Ayrıca bk. Abdülkadir Tekin, “Zemahşerî'nin Ahkâm Âyetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği -el-Keşşâf Örneği-”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Haziran 2018), 235-252; İmran Çelik, “Zemahşerî'nin Mu'tezilî Görüşlerine Mesnet Bazı Âyetlerdeki Kıraat Farklılıklarını Yorumlaması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 53.

¹⁹⁶ el-Fergânî, *Fetâvâ Kâdîhân*, 127, 128.

bilinen *Fethu'l-Kadîr* adlı eserinde benzer ifadeleri nakletmişlerdir.¹⁹⁷ *Fetâvâyi Hindîyye*'nin zelletü'l-kârî meselesinde okuyucu bir kelime yerine başka bir kelimeyi okuduğunda mana değişmemiş ise namaza zarar vermez denilmiştir.¹⁹⁸ Son dönem âlimlerinden Ömer Nasûhi Bilmen ise bir harf yerine başka bir harfin okunması konusunda, dâd (ض) yerine zâ (ظ); tâ (ط) yerine tê (ت); sâd (ص) yerine sîn (س) harflerinin okunmasını örnek olarak vermiştir. Bu harfler ancak belli bir zorlukla ayırt edilebiliyorsa bu durumda çoğunluğu oluşturan âlimlerin umûmü'l-belvâ bulunduğunu ve namazın bozulmayacağı görüşünde olduklarını belirtmiştir.¹⁹⁹ Fakat sâd (ص) harfi yerine tâ (ط) harfinin okunması şeklinde iki harfi birbirinden ayırmakta zorluk çekiliyorsa bu durumdaki kimsenin namazının ittifakla fâsid olacağını ifade etmiştir.²⁰⁰

İmam Şâfiî *el-Ümm* adlı eserinde bir okuyucunun Fatiha sûresi'nin anlamını değiştirecek şekilde hatalı (lahn) okuyuşunun namazının bozulmasına sebebiyet vereceğini, Fâtiha dışındaki diğer ayetlerde anlamı değiştiren hata yaparsa namazını iade etmesinin gerekmediğini lakin yine de böyle birinin imam olmasının uygun olmayacağını belirtir.²⁰¹ Fahrreddîn er-Razî, namazda dâd (ض) harfi yerine zâ (ظ) harfinin okunmasının namazı bozmayacağı kanaatini taşır. Ona göre iki harf arasındaki benzerlikler birbirinden ayırt edilmesini güçleştirmekte ve yükümlülüğü ortadan kaldırmaktadır.²⁰² Abdülazîz b. Ahmed ed-Dîrîni (ö. 694/1295) ise Razî'nin aksine dâd (ض) harfinin zâ (ظ) gibi telaffuz edilemeyeceğini bu şekilde okunduğu takdirde anlamın kesinlikle geçersiz olacağını belirtir.²⁰³

¹⁹⁷ Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlatları, 1389), 1/322; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 40, 41.

¹⁹⁸ Komisyon, *el-Fetâvâ'l-Âlemgiriyye (el-Fetâvâ'l-Hindîyye)*, 87.

¹⁹⁹ Örneğin “وَلَا الضَّالِّينَ” yerine “وَلَا الطَّالِّينَ” ya da “وَلَا الدَّالِّينَ” okumak gibi. Tabi ki burada önemli olan husus kasıt olup olmamasıdır. Kasıt söz konusu olduğunda ittifakla namaz bozulur denmiştir. Bk. Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, 199-206.

²⁰⁰ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 218.

²⁰¹ Şâfiî, bir okuyucu hem Fâtiha'da hem de diğer sûrelerde anlamı değiştirmeyen hatalar (lahn) yapıyorsa, namazı geçerli olmakla birlikte yine imamlık yapması uygun değildir görüşündedir. Detaylı bilgi için bk. Şâfiî, *el-Ümm*, 1/132, 193.

²⁰² er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/69.

²⁰³ Tâhâ Muhammed Fâris, “el-Mîzânü'l-vafî fi'l-lahni'l-celiyyi ve'l-hafiyi li'ş-şeyhi'l-imâm Abdülazîz b. Ahmed ed-Dîrîni”, *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Türâs* 97 (Mart 2017), 148.

Şâfiî müfessir ve fakih Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) de dâd (ض) ve zâ (ظ) harfinin mahreç ve sıfat yakınlığından dolayı birbirine karıştırılabileceğini bu nedenle iki harfi birbirinden ayıramayan kişinin hatasının da müsamaha ile karşılanması gerektiğini²⁰⁴ ifade etmiştir. Şafiî fakihlerinden ve İbnü'l-Cezerî'nin mukaddime şârihlerinden Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) ise (ض) harfi yerine zâ (ظ) harfinin okunmasının namazı bozacağını ifade etmiştir.²⁰⁵

Hanbelî mezhebinde Fâtiha sûresinin hatasız öğrenilmesi istenmiş son kelimesinde dâd (ض) yerine zâ (ظ) harfiyle okumanın anlam değişikliğine uğradığı için namazı bozacağı belirtilmiştir. Hanbelî ve selefî geleneğin temsilcilerinden olan Takıyyüddîn İbn Teymiyye (öl. 728/1328) *Mecmûu'l Fetâvâsı*'nda dâd (ض) harfini zâ (ظ) olarak çıkaran bir okuyucunun iki harfin mahreçlerinin yakın, seslerin de benzer gibi çıkmasından dolayı namazının geçerli olması yönündeki fetvaya kendisinin de katıldığını ifade etmiştir.²⁰⁶ Hanbelî-Selefî ekolüne mensup olmakla birlikte fıkhîta Hanbelî mezhebine ve İbn Teymiyye'ye birçok konuda muhalefet eden yakın dönem ilim adamlarından Muhammed b. Sâlih el-Useymin et-Temîmî (1929-2001) Hanbelî âlimi Haccâvî'nin fıkha dair eseri üzerine yazdığı *eş-Şerhu'l-mümti alâ zâdi'l-müstakni* adlı eserinde namazda bir harfi başka bir harfle değiştiren kimsenin namazının sahih olup olmayacağı hususunda harflerin mahreçlerinin yakın ve birbirinden ayırt edilmesinin zor olduğu durumlarda -özellikle dâd (ض) ve zâ (ظ) harfiyle ilgili- namazın sahih olacağı yönündeki Hanbelî fakihlerinin genel görüşünü esas alarak bu iki harfin arasındaki farkın gizli olması ve bu konudaki mazeretlerinden dolayı özellikle avam yani sade vatandaşın yaptıkları hatanın hoş görülmesi gerektiği kanaatini taşır.²⁰⁷

Malikîler ise gerek Fâtiha'nın gerekse zammı sûrenin hatasız okunması gerektiğini, bunlardan herhangi birini yanlış okuyan kişinin arka-

²⁰⁴ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Dâru Tayyibe, 1999), 1/143.

²⁰⁵ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ el-Ensârî, *ed-Dekâiku'l-muhkeme fi şerhi'l-mukaddime*, thk. Muhammed Ğiyâs es-Sabbâh (Dimeşk: Dâru Menâhili'l-İrfân, 2014), 151.

²⁰⁶ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-fetâvâ* (Medine-i Münevvere: Mecma'l-Melik Fahd Litabâtî'l-Mushafi's-Şerîf, 2004), 23/350.

²⁰⁷ Muhammed b. Salih el-Useymin, *Şerhu'l-mümti 'alâ zâdi'l-müstakni* (Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1422), 3/66, 4/247.

sında namaz kılınamayacağını, anlamı değiştirecek şekilde yanlış okuyanın namazının bozulacağını, okuyuşta hata yapan kimsenin arkasında namaz kılındığında namazı iade etmek gerekmesi de böyle bir kişinin arkasında namaza durmanın mekruh olduğunu belirtmişlerdir.²⁰⁸ Malikî fakîhi Ebu'l Hasan es-Safâkusî zelletü'l-kârî ve umûmü'l-belvâ konusunda fikir beyan eden Malikî fakihlerinin²⁰⁹ görüşlerini zikrettikten sonra dâd (ض) ile zâ (ط) arasındaki karıştırma sebeplerini izah ederek harfi sehven değiştiren kişinin namazının iptal olmayacağını kasten hata yapıp harfi değiştiren kişinin ise Kur'ân dışındaki bir zikri bilerek okumanın namazı batıl kılacağı görüşünden hareketle namazının kesinlikle geçersiz olacağını ifade eder.²¹⁰

Sonuç

Araştırma neticesinde ulaşılan sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür. Kur'an-ı Kerîm'in korunmasına kendini adayan kıraat âlimleri ile aynı şekilde hassas davranan fakat halkın da ibadet edebilmesinin önünü açmaya çalışan fakihler arasında ince bir çizgi bulunmaktadır. Kurrâ "*Kur'ân'ın tek bir harfinin bile değiştirilmesine müsaade edilmemelidir.*" gerekçesi ile en ince ayrıntıyı bile titizlikle uygulamaya koymak istediklerinden okuyuş hataları konusunda daha keskin bir tutum içinde olmuşlardır. Fakihlerin bir kısmı ise insanların ibadetlerinde devamlılığın esas olması fikriyle ve realiteyi de göz önünde bulundurarak daha müsamahakâr bir tutum içinde olmuşlar ve genellikle fetvâlarını da ona göre şekillendirmişlerdir. Namaz ibadetinde kıraat hatalarının bazılarının umûmü'l-belvâ kapsamında değerlendirilmesi, meşakkatin kaldırılmasına ve böylelikle kolaylık yönünün ön plana çıkarılmasıyla ibadetlerin devamlılığına hizmet etmektedir. Umûmü'l-belvâ ruhsata sebep olan ve olmayan şeklinde iki kısma ayrıldığında ruhsata sebep olanlar, insanların su-i ihtiyarlarının olmadığı umurun sıkıntı çektiği meşakkatli halleri kapsamaktadır. Bu-

²⁰⁸ Gürkan, "Zelletü'l-Kârî".

²⁰⁹ Safâkusî; Ebu Bekir Muhammed b. İbnü'l-Lebed, İbn Ebi Zeyd el-Kayravânî, Ebu Bekir Muhammed b. Yûnus, Ebu Tahir İbrahim Beşir ve İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar'*ını şerh eden Halil b. İshak el-Cündî'den oluşan Malikî fakihlerinin görüşlerine yer verir. Bk. Safâkusî, *Tenbihu'l-ğâfilîn*, 83-88.

²¹⁰ Safâkusî, gayret etmesine rağmen öğrenemeyen veya okumaya kabiliyetli olmayanların ise mazur sayılacağını, onların tıpkı râ (ر) harfini ğayın (غ) gibi telaffuz eden peltek insanlar kategorisinde olduklarını belirtir. Bk. Safâkusî, *Tenbihu'l-ğâfilîn*, 83-88.

rada özellikle belirtilmesi gereken husus ise kasıt olup olmaması meselesidir. Kasıt olunca her iki disiplin de yapılan hatanın açık bir hata olduğunu ve namazın sıhhatine engel olduğunun altını çizmişlerdir. İlmî yönden umûmü'l-belvâ halk için geçerli olan ancak ilim ehli için geçerli olmayan bir husustur. Zira dini ilimlerle meşgul olan ve başkalarına da aktarmakla yükümlü bulunan akademisyen, öğretmen, imam-hatib, Kur'an kursu öğreticisi gibi hocaların harflerin mahreç ve sıfatlarını bilmemesi bu hususta bir mazeret teşkil etmemektedir. Ancak uygulama açısından halk ile ilim ehlinin durumu benzerlik arz etmektedir. Zira avam, mahreç ve sıfat bilmediği için harfi yanlış telaffuz ettiğinde hatalı okuyuşu mazeret sayılacağı gibi âlimin harfi telaffuz etme çabasına rağmen fiziksel özellikleri; ağız yapısı, maharet gibi nedenlerle güç yetiremediği için hatalı okuması da mazeret oluşturur ve umûmü'l-belvâ kapsamında ruhsata sebep sayılır. Nitekim dâd harfinin telaffuzunun güç olması bazı âlimler nazarında hem halk hem de ilim ehli için umûmü'l-belvâ kabul edilmiştir. Bununla birlikte kıraat ve tecvid kitaplarında bilgiler herkese açık ve anlaşılır iken gevşeklik gösterip kolayına geldiği şekliyle hareket etmek ise ilim ehli için ruhsat olmadığı gibi uygun bir tavır da değildir.

Temel tecvid kurallarını öğrenmeyen veya çaba göstermeyen kişinin hatalı okuyuşu umûmü'l-belvâ kapsamında görülmeyecektir. Çünkü her Müslümanın namazını sıhhatli kılacak seviyede Kur'ân'dan bir miktar okuması farz-ı ayn olarak kabul edilir. Bu hususta kasıt olmasa bile gevşeklik göstermek ruhsata engel teşkil edecektir. Ayrıca meşakkat gibi geçerli bir sebep olmaksızın toplumda bir harfin yanlış telaffuzu âdet haline gelmiş olsa bile, bunu sahih örf olarak görmek mümkün değildir. Örneğin günümüzde pek çok coğrafyada bazı harflerin telaffuzunda çok değişik okumalar mevcuttur. Dolayısıyla bu tür yanlış okuyuşlar halk arasında yaygınlık kazansa da ilim ehlinin doğru şekilde okuması ve halkı irşad etmesi beklenir. Özellikle namazda cemaate imamlık yapanların daha hassas davranmaları ve en doğru telaffuzu ortaya koyabilmek için çaba sarf etmeleri gerekmektedir.

Özetle belirtmek gerekir ki yaygın hatalar sebebiyle kıraatta hata yapan ilim ehli olmayan avâmın umûmü'l-belvâ olarak değerlendirilen ve lahn-i celî kapsamına giren hatalı okuyuşlarını sahih saymak bir ruhsattır. Lahn-i hafî kısmı ise zaten namaza engel teşkil etmemektedir. Bu bağlamda gerek avâm gerekse ilim ehlinin emek sarf etmeyerek temel tecvid kurallarına riâyet etmemesi hiçbir şekilde mazeret sayılamayacaktır. Zira

insanlar dünyevi ihtiyaçları için birçok bilgiyi öğrenmekte belki değersiz şeylere bile vakit ayırmakta iken ahiret hayatında ebedi kurtuluşuna ve sile olabilecek en önemli ibadet olan namaz kıraatında ibadeti ifsat edecek şekilde fâhiş hata ile okuması kabul edilebilecek bir durum değildir. Diğer taraftan avâmın her yönüyle hatasız bir okuyuş yapmasını beklemek onu ibadetten alıkoymaya yol açabileceği için ibadete teşvik etmek, gücünün yettiği kadarıyla mesul tutmak umûmü'l-belvânın kolaylık ilkesinin bir sonucu olarak dengeli bir yaklaşım olacaktır.

Kaynakça

- Abdüttevab, Ramazan. *el-Medhal ila ilmi'l-luğa ve menahicü'l-bahsi'l-luğavi*. Kahire: Mektebetü'l Hânci, 1417.
- Acar, Halil İbrahim. "Muhâzât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhazat>
- Ahmed Cevdet Paşa. *Mecelle-i Ahkâmi Adliye*. İstanbul: Matbaai Osmaniye, 1300.
- Ağırbaş, Abdulhekim. "Kur'an Tilâvetinde Lahn Olgusu ve Uygulamada Karşılaşılan Yaygın Hatalar". *İslami İlimler Dergisi* 39 (Kasım 2024), 215-238. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1551855>.
- Akaslan, Yaşar. "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 1081-1107. <https://doi.org/10.18505/cuid.439689>
- Aktan, Hamza. "İstisnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istisna--akit>
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *el-Minehu'l-fikriyye fî şerhi'l-mukaddimeti'l-cezeriyyeti*. thk. Üsâme Atâyê. Dimeşk: Dâru'l-Gavsâniyyi li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyyeti, 2. Basım, 2012.
- Âli Nasr, Muhammed b. Musa. *el-Ahdâü'l vâkıatü fî sûrati'l-Fâtihati mine'l-müsallîne ve eimmeti'l-mesâcidi'l-kârîin*. Amman: Mektebetü'l Vatanî, 2005.
- Arslan, Ahmet Turan. "Dâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dad>
- Ateşyürek, Remzi. "Kur'an Tilavetinde Yaygın Hatalar: (Sâd, Dâd, Tâ ve Zâ Örneği)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (Mayıs 2011), 157-175.

- Baktır, Mustafa. *İslam Hukukunda Zaruret Hali*. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Baktır, Mustafa. "Umūmu'l-Belvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/umu-mul-belva>
- Bardakoğlu, Ali. "İstihsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istihsan>
- Bedvî, Mahmûd Sibeveyhi. *el-Vecîz fî ilmi't-tecvîd*. Merkezü'l-İskenderiyeti li'l-Kitâb, 1427/2006.
- Bedir, Murteza. "Mütekkaddimîn ve Müteahhirîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Kasım 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutekaddimin-ve-muteahhirin#1>
- Bergsträsser, Gotthelf. *et-Tatavvürü'n-nahviyyü li'l-luğatil'l-Arabiyyeti*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2. Basım, 1414.
- Bezzâzî, Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî. *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye* (El-Câmiu'l-vecîz). 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihali -Lûgat İlaveli-*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.
- Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Kasım 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiraat-ilm>
- Birgivî, Muhammed b. Bîr Alî er-Rûmî. Dürri yetîm. İzmir: Hafız Nuri Efendi Matbaası, 1301.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsidü's-ş-şerîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/makasidus-seria>
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-sahîh*. thk. Mustafa Dîb el-Boğa (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993).
- Buhârî, Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Mergînânî. *el-Muhîtu'l-Burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Cuma, Adnan Muhammed. *Ref'ü'ül-haraci fî's-şerîati'l-İslamiyyeti*. Dimeşk: Dâru'l-İmami'l-Buhari, 1979.
- Cüraysî, Muhammed Mekkî Nasr. *Nihayetü'l kavlu'l müfîd fî İlmi tecvîdi'l Kur'ani'l-Mecîd*. thk. Ali Muhammed Dabbağ. Kahire: Mektebetü'l Âdâb, 4. Basım, 1432/2011.
- Çalış, Halit. "Zaruret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zaruret--fikih>

- Çelik, İmran. "Zemahşerî'nin Mu'tezilî Görüşlerine Mesnet Bazı Âyetlerdeki Kıraat Farklılıklarını Yorumlaması Üzerine Bir Değerlendirme". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Çetin, Abdurrahman. "Abdestsiz Kur'an Okuma Meselesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (01 Ocak 1993), 105-118.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. Bursa: Emin Yayınları, 55. Basım, 2021.
- Çetin, Abdurrahman. "Tilâvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Kasım 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tilavet>
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *Câmiu'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'*. Sharjah: Câmiatu's-Şârika, 1428/2007.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed Amman: Mektebetü Dâru Ammâr. 1421/2000.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle İslâm İlmihali İnanç-İbadet-Günlük Hayat*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2005.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maslahat>
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Örf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/orf>
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Sedd-i Zerâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sedd-i-zerai>
- Ebû Akîl el-Âmirî, Lebid b. Rebîa. *Divanu Lebîd b. Rebîa el-Âmirî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004.
- Ebu Ceyb, Sa'dî. *el-Kâmûsu'l-fikhî lugaten ve ıstılâhen*. Dimeşk: Dâru'l Fikr, 1988.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l Asriyye, ts.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Îzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ*. thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân. 2 Cilt. Dimeşk: Matbûâtı Mecmei'l-Luğati'l-Arabiyyeti, 1390/1971.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *İrtişâfü'd-darabi min lisâni'l-Arab*. thk. Recep Osman Muhammed. Kahire: Mektebetü Hânci, 1418/1998.

- Enîs, İbrahim. *el-Asvâtü'l-luğaviyye*. Kahire: Mektebetü Nehdati Mısır, ts.
- Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ. *ed-Dekâiku'l-muhkeme fî şerhi'l-mukaddime*, thk. Muhammed Gıyâs es-Sabbâh. Dimeşk: Dâru Menâhili'l-İrfân, 2014.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2010.
- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2007), 155-183.
- Eser, Ercan. "İslam Hukukunda Kolaylık İlkesi Bağlamında Umūmu'l-Belvâ İstihsan İlişkisi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Aralık 2016), 77-110.
- Eskicizâde, Ali Mehdî b. Hüseyin Edirnevî. *Tecvid Risâleleri I: Terceme-i Dürri Yetîm* İstanbul: Âsitâne, 1280.
- Fâris, Tâhâ Muhammed. "el-Mîzânü'l-vafî fi'l-lahni'l-celiyyi ve'l-hafiiyyi li'ş-şeyhi'l-imâm Abdülazîz b. Ahmed ed-Dîrînî". *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Türâs* 97 (Mart 2017), 129-160.
- Fâris, Tâhâ Muhammed. "Zelletü'l-kârî li-Burhânüddîn Ahmed b. Ebî Hafs Yûsuf el-Fârâbî". *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Türâs* 104 (Aralık 2018), 117-156.
- Fârisî, Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdulğaffâr Ebû Alî. *el-Hücce li'l-kurrâi's-seb'*. thk. Bedruddîn Kahvecî, Beşîr Cuveycâbî. Dimeşk; Beyrut: Dâru'l-Me'mûn, 1413/1993.
- Ferâhidî, Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm Sâmirâî. 8 Cilt. Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.s.
- Fergânî, Ebû'l-Mehâsin Fahreddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî. *Fetâvâ Kâdîhân*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971.
- Gülle, Sıtkı. *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi*. İstanbul: Huzur Yayınları, 2005.
- Gürkan, Menderes. "Zelletü'l-Kârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zelle-tul-kari>
- Hacımısıroğlu, Mücella. "Abdülvehhâb el-Kurtubî ve Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî'nin Lahn Olgusuna Yaklaşımları Üzerinden Tecvid İlminde Meşârika-Meğâribe Karşılaştırması". *Tefsir Araştırmaları*

- Dergisi* 6/2 (Ekim 2022), 578-601. <https://doi.org/10.31121/tader.1167091>
- Hakîm et-Tirmizî. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen. *Nevâdiru'l-usûl fî ehâdisi'r-Rusûl*. thk. Abdurrahman Umeyra. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, ts.
- Hamed, Ğânim Kaddûrî. *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*. (Amman: Dâru Ammâr, 1428/2007).
- Hamed, Ğânim Kaddûrî. *eş-Şerhu'l-vecîzü ale'l-mukaddimeti'l-Cezeriyyeti*. Cidde: Ma'hedü'l-İmâmî's-Şâtibî, 1430.
- Hamed, Ğânim Kaddûrî. *Kur'an Fonetiği Üzerine Tetkikler-Tecvid Âlimleri Özelinde-*. çev. Mehmet Emin Maşalı vd. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Hamed, Ğânim Kaddûrî. *Muhtasar Mukaddime-i Cezeriyye Şerhi*. çev. Mücella Hacımsıroğlu. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Hanay, Necattin. "Ebû'l-Yusr el-Bezdevî'nin Zelletü'l-Kârî Risalesi: İnceleme ve Tahkik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/1 (Nisan 2016), 1-56. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001444
- Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed. Arafat Mataracı. *Dürratü'l-ğavvâs fî evhâmi'l-havâs*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyyeti, 1418/1998.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin. *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l muhtâr şerhi tenvîri'l-ebsâr*. 6 Cilt. Mısır: Mustafa el-Bâbi Halebî, 1966.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer. *Tefsîru'l-Kurânî'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ahmed. *el-Hücce fi'l-kırââtî's-seb'*. thk. Abdu'l-âl Sâlim Mukerrem Beyrut: Dâru's-Şürûk, 1401.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Musa b. el-Abbas. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*. thk. Şevki Dayf. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1400.
- İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed el-Makdisî-Merdâvî, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed. *Kitâbu'l-Fürûi ve tashîhu'l-fürû'*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî. 12 Cilt. Beyrut; Riyad: Müessesetü'r-Risâle; Dâru'l-Müeyyid, 1424/2003.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısri. *el-Bahru'r-râik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419.

- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Rüşd, Ebû'l Velîd Muhammed b. Ahmed el-Hafîd el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l muktesid*. Kâhire: Dârü'l Hâdîs, 2004.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn. *Mecmûu'l-fetâvâ*. Medine-i Münevvere: Mecma'î'l-Melik Fahd Litabâtî'l-Mushafî's-Şerîf, 2004.
- İbn Yaiş, Ebü'l-Beka Muvaffakuddin Yaiş b. Ali b. Yaiş el-Esedî. *Şerhu'l-mufasssalü li'z-Zemahşerî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Tûlûn, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ahmed es-Sâlihî-Tahânevî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. İsmail. *ed-Dâriü alâ zelleti'l-kârî yelîhi zelletü'l-kârî*, thk. Ömer Yûsuf Abdulğanî Hamdân. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1438/2018.
- İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Halef. *el-İknâ fi'l-kırâati's-seb'*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- İbnü'l Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Muhammed b Muhammed b Alî b Yûsuf. *el-Mükaddimetü'l-Cezeriyye*. Dâru'l-Muğni, 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *et-Temhîd fî ilmi't-Tecvîd*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1985.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *et-Temhîd fî ilmit-Tecvîd*. çev. Aydın Kudat. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Saâdât Mecdüddin el-Mübârek. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdülhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-Kadîr*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlatları, 1389.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğib. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Dâvudî. Dımeşk Beyrut: Dâru'l-Kalem-ed-Dâruş'-Şâmiyyeti, 1412.

- Kahtânî, Fahd b. Abdullah b. Abdullah. *Hızânetü'l-müftîn li-Hüseyn b. Muhammed el-Hüseyn es-Semenkânî*. Abha: Kral Halid Üniversitesi, Doktora Tezi, 1441/2019.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *el-Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kırâat*. thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd. Kahire: Mektebetü Evlâdi's-Şeyhi Li't-Türâs, 2014.
- Kaplan, Salih Zeki. *Kur'ân Tilâvetinde Okuyucu Hataları (Zelletü'l-Kârî)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 16. Basım, 2009.
- Karakılıç, Ali Celâleddin. *Tecvîd İlmi*. Ankara: Kalkan Matbaa, 6. Basım, 2011.
- Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhu'd-dürri'l-yetîm*. Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 221/1.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî. *Feydu'l-Bârî alê Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Bedri Alem el-Mirtehi. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Kaya, Ahmet. *Tashîh-i Huruf-Hizmetiçi Hizmete Hazırlık Eğitim Kursları Kur'an-ı Kerim Ders Notları*. Bursa: Emin Yayınları, 2. Baskı, 2013.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn/ 2. Bölüm Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Kasım 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutekaddimin-ve-muteahhirin#2-fikih>
- Koçak, Muhsin vd. *Fıkıh Usulü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 8. Basım, 2023.
- Komisyon. *el-Fetâvâ'l-Âlemgiriyye (el-Fetâvâ'l-Hindiyye)*. 6 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 2. Basım, 1310.
- Komisyon. *Kur'an Yolu Meâli*. haz. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Kurtubî, Abdülvehhâb b. Muhammed. *el-Mûdih fi't-tecvîd*. thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 1430/2009.
- Kurtuluş, Yusuf Ziya. *Ahkâm Tefsirlerinde Kıraat Farklılıkları (Cessâs-Kurtubî Mukayesesi)*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Kurtuluş, Yusuf Ziya. *Kıraat Tilâvet Tertîl (Kıraat ve Tefsir İlmi Bağlamında)*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024.

- Kuşeyrî, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Küçük, Cemil. *Kıraat İlminde Dâd (ض) Harfî*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Madatov, Latifshah. *Kur'an'da Kırâat, Tilâvet ve Tertîl Kavramları*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Mağnîsî, Ebû'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed Mağnisâvî. *Tecvid Risâleleri I: Terceme-i Cezerî*. İstanbul: Âsitâne, 1280.
- Makdisî, Ali b. Gânim. "Buğyetü'l-murtâd li tashîhi'd-dâd". thk. Muhammed Cabbar Muaybid. *Mecelletü'l-Mavrid* 18/2 (Yaz 1989), 117-141.
- Mar'aşî, Mehmed b. Ebû Bekr Saçaklızâde. *Cühdu'l-mukıl*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2. Basım, 2008.
- Mar'aşî, Mehmed b. Ebû Bekr Saçaklızâde. *Keyfiyyetü edâ'id-dâd*. thk. Hatim Salih Dâmin. Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 2003.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî. *el-Keşf an vücûhi'l-kırâati's-seb'*. thk. Muhyiddin Ramazan. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1431/1981.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî. *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kırâe ve tahkiki lafzi't-tilâve*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Amman: Dâru Ammâr, 5. Basım, 1428/2008.
- Mevsîlî, Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*. thk. Muhammed Adnan Derviş. Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, ts.
- Meydânî, Abdulğani el-Ğuneymî. *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Murâdî, Hasan b. Kasım. *el-Müfîd fî şerhi umdeti'l-mücîd fî'n-nazmi ve't-tecvîd*. thk. Cemal Seyyid Rufâî. Gize: Mektebetü Evlâdi's-Şeyh, 2001.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî. *el-Kat'u ve'l-isti'nâf*. thk. Abdurrahmân b. İbrahim el-Mâturîdî. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1413/1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin. *Dekâiku'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, ts.

- Nüveyrî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed Muhibbiddîn. *Şerhu tayyibetü'n-neşr fi'l-kırâât*. thk. Mecdî Muhammed Surûr Sa'd Bâslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Öğüt, Salim. "Tahâret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taharet>
- Özen, Şükrü. "Meşakkat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/357-360. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Öztürk, Hayrettin. "Kur'ân-ı Kerîm Kıraatı'nde Dâd (ض) Harfi: Mahreci ve Sıfatları". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Haziran 2018), 41-67. <https://doi.org/10.17120/omuiid.378962>
- Pekdemir, Şevket. "Namaz". *Delilleriyle İslam İlmihali*. ed. Osman Şahin. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2024.
- Râfiî, Mustafa Sâdık. *Târîhu Âdâbi'l-Arab*. 3 Cilt. Daru'l Kütübül-Arabî, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb* (et-Tefsirü'l-kebir). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsil Arabî, 1420.
- Safâkusî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Salim en-Nurî. *Tenbîhu'l-ğâfilîn ve irşâdu'l câhilîn amma yakau lehüm mine'l-hatai hâle tilâvetihim li Kitâbillâhi'l-Mübîn*. thk. Muhammed Şazelî en-Neyfer. Tunus: Müessesetü Abdülkerim b. Abdullah, 1974.
- Sağman, Ali Rıza. *İlâveli-Yeni Sağman Tecvidi*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 4. Basım, 1964.
- Saîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'fer b. Muhammed er-Râzî. "et-Tenbîh ale'l-lahni'l-celiyyi ve'l-lahni'l-hafiy", ed. Ğânim Kaddûrî el-Hamed. *el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Irakiyyü* 2/36 (Şevvâl/Haziran-1405/1985), 259.
- Sehâvî, Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed. *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ*. thk. Mervan Atıyye, Muhsin Harâbe. Dimeşk/Beyrut: Dâru'l-Me'mûnu Li't-Türâs, 1417/1997.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim. *Uyûnü'l-Mesâil*. thk. Salâhuddîn en-Nâhî. Bağdat: Matbaati Es'ad, 1386.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408.
- Süleymânî, Ahmed b. Abdullah b. Dervîş. *Kenzü'l-meânî fî şerhi Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî dirâseten ve tahkikan*. Medine-i Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1430.

- Şâfiû, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1983.
- Şahin, Osman. "İslam Hukuku Metodolojisinde Zerayi ve Uygulaması". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2006), 209-244.
- Şahin, Osman. "İstihsan Yönteminin Aklî Gerekçeleri ve Bazı Uygulama Şekilleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (Şubat 2008), 41-74.
- Şeker, Mehmet Sait. *Semantik Açından Kırâatlerde Lahn ve Teganni Kavramları*. Batman: Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Tal'at, Eşref Muhammed Fuad. *İ'lâmü sêdeti'n-nücebâ ennehü lâ teşabühe beyne'd-dâd ve'z-zâ*. Kahire: Mektebetü's-Sünneh, 1408. http://archive.org/details/0132Pdf_201803
- Tarablusî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrâhmân. *Mevâhibü'l-celîl fî şerhi muhtasarı Halîl*. 2 Cilt. Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1412/1992.
- Tekin, Abdülkadir. "Zemahşerî'nin Ahkâm Âyetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği -el-Keşşâf Örneği-", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Haziran 2018), 213-261.
- Tetik, İbrahim. "Tecvidin Gerekliliği Sorunu: İbnü'l-Cezerî Öncesi ve Sonrası", *Uluslararası İbnü'l-Cezeri Sempozyumu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021) 247-271.
- Tuncel, Emrullah. "İlk Dönem Tecvid Eserlerinin Teşekkülünde Lahn Olgusunun Etkisi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/59 (Aralık 2020), 105-129. <https://doi.org/10.15370/maruifd.846120>
- Urbâvî, Ferağlı Seyyid. "Savtû'd-Dâdi'l-Fasîhati'lletî Nezele Bihe'l-Kur'ân". *Quranpedia.net*. Erişim 10 Ağustos 2024. <https://quranpedia.net/book/1198/2/1>
- Useymîn, Muhammed b. Salih. *Şerhu'l-mümti' alâ zâdi'l-müstakni'*. 15 Cilt. Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1422.
- Uyanık, M. Zeki. "İslâm Hukukunda Dinî Hükümleri Hafifleten Umûmü'l-Belvâ". *Hikmet Yurdu* XIII/26 (2020), 195-235.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Yaran, Rahmi. "İhtiyaç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihtiyac>

- Yeşil, Selman. *Harîrî'nin Lahn Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yiğit, İdris. *Temel Meseleleriyle Kıraat ve Tecvid İlminde Lahn Olgusu*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Zarrûk, Muhammed Halil. *Şerhu mukaddimeti'l-Cezeriyyeti fî ilmi't-tecvîd*. Amman: Dâru'l-Feth, 2011.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. Mustafa Hüseyin Ahmed, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîli fî vücûhi't-te'vîl* (Kahire; Beyrut: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs; Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987), 4/713.
- Zencânî, Ebü'l-Kâsım Sâ'd b. Ali b. Muhammed. *Kitâbü Zââti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Muhammed Saîd el-Mevlevî. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1991.
- Zengin, Enes. *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'd-Dürri'l-Yetîm Adlı Eseri*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024.
- Zeydân, Abdulkerîm. *el-Vecîz fî usûli'l-fıkḥ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003.
- Zühaylî, Vehbe. *ez-Zaruretü's-şer'iiyyetü*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 5. Basım, 1997.